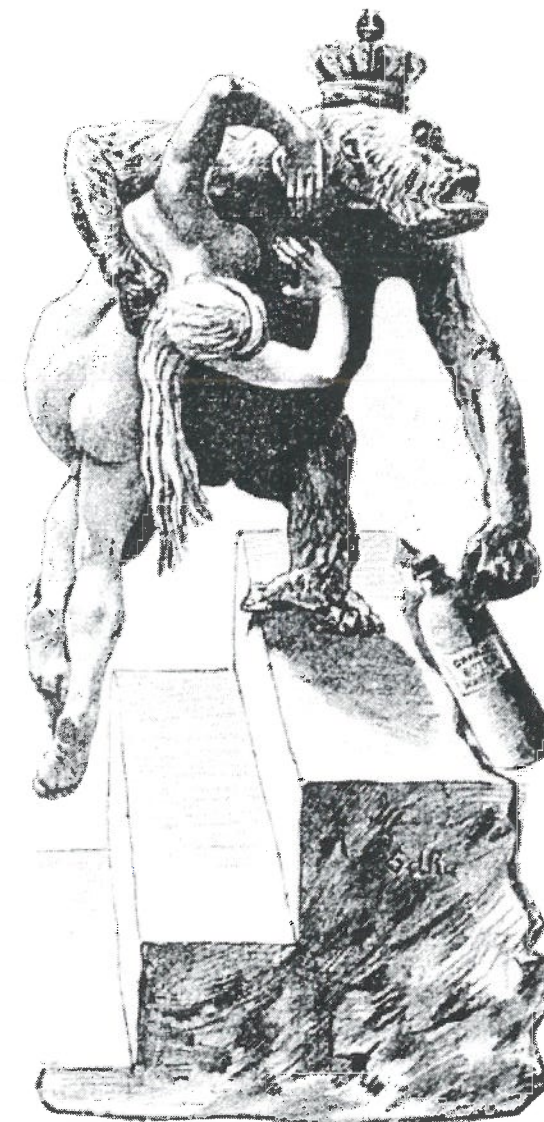

jaargang 20 (2001), aflevering 2

EX TEMPORE

VERLEDEN TIJDSCHRIFT NIJMEGEN

Strijd tussen de seksen

Gevloekt zij de koning!

Medisch discours in Italië

Dubbelinterview met Engelen en Rietbergen

Van voorzichtige meelopers tot beginselvaste voorhoede

En verder... column door Piet Leupen, boeken top vijf en recensies

EX TEMPORE. VERLEDEN TIJDSCHRIFT NIJMEGEN

(een samenvoeging van de tijdschriften *Ex Tempore* en *Verleden Tijd Schrift*)

jaargang 20 (2001), aflevering 2

ISSN 1566-1717

ET.VT verschijnt driemaal per jaargang

Redactie:

Jasmijn Bovendeert, Matthijs Braat, Jan Brabers, Froukje van Dooren, Miranda van de Heijning, Carla Hoetink, Marloes Hulsken, Gerda de Kleijn, Jasper Loots, Edwin van Meerkerk, Sasha ter Mors, Pepijn Oomen, Annemie Otten, Peter Raedts, Anton van de Sande, Marloes Schoonheim en Liesbeth Timmermans.

Kernredactie:

Matthijs Braat, Carla Hoetink, Marloes Hulsken en Jasper Loots.

Lay out:

Edwin van Meerkerk en Carla Hoetink.

Redactiesecretariaat:

ET.VT, Postbus 9103, 6500 HD NIJMEGEN

024 3612174, A.vandeSande@let.kun.nl

Bekijk ook eens onze webpagina: <http://www.kun.nl/extempore/>

Bijdragen op diskette kunnen bij de redactieleden worden ingeleverd. Zie ook de aanwijzingen voor auteurs achterin dit nummer.

Losse nummers: f 8,- voor studenten; f 15,- voor overigen.
Abonnementsprijs voor de jaargang 2001: f 20,- (€ 9,-) voor studenten; f 37,50 (€ 17,-) voor overigen.

Abonnementen kunnen worden verkregen door overmaking van het betreffende bedrag op postbanknummer (girorekening) 8169332 t.n.v. *Ex Tempore. Verleden Tijdschrift Nijmegen* (ET.VT), onder vermelding van uw adres en studentnummer (indien van toepassing).

Druk:

Drukkerij Graficolor, Nijmegen

© EX TEMPORE. VERLEDEN TIJDSCHRIFT NIJMEGEN 2001

Inhoud

- 2 Redactioneel
- 3 *Caroline de Greeff*
Strijd tussen de seksen, een seksspecifieke strijd?
Geweldpleging tussen vrouwen en mannen in het arrondissement Utrecht (1811-1838)
- 19 *Stef Ketelaar*
'Gevloekt zij de koning!'
De socialistische strijd tegen het koningshuis (1880-1900)
- 34 *Juke Fluitsma*
Il secolo nevrosico.
Neurasthenie in het medisch discours in Italië (1880-1915)
- 56 *Matthijs Braat en Marloes Hulsken*
'Ons schrijverschap is geen serieuze wetenschap'.
Dubbelinterview met Theo Engelen en Peter Rietbergen
- 62 *Alexander van Kessel*
Van voorzichtige meelopers tot beginselvaste voorhoede.
Nederlandse christen-democraten en hun internationale in historisch en vergelijkend perspectief
- 85 *Piet Leupen*
Column
- 88 De boeken top vijf van . . .
Bob Lieshout
- 94 Lettres Provinciales
- 97 Recensies
- 104 Auteursgegevens

Terwijl een recordaantal eerstejaars geschiedenisstudenten aan het begin van dit nieuwe collegejaar kennismaakt met de verschillende facetten van het historisch vak, legt de redactie de laatste hand aan de tweede aflevering van deze jaargang. Naast de gebruikelijke 'Lettres Provinciales', 'De boeken top vijf van...', de column en de recensies treft u vier artikelen en een interview aan.

In deze aflevering van *Ex Tempore. Verleden Tijdschrift Nijmegen* ligt de nadruk op de Nieuwste Geschiedenis. Caroline de Greeff vertegenwoordigt in dit nummer de gendergeschiedenis. Zij beschrijft de invloed van beelden over mannelijkheid en vrouwelijkheid in de negentiende-eeuwse samenleving op de berechting van geweldpleging. De artikelen van Stef Ketelaar en Juke Fluitsma bewegen zich op het breukvlak van de negentiende en twintigste eeuw en nemen respectievelijk de politieke en de medische geschiedenis onder de loep. Ketelaar schetst in zijn artikel het verloop van de strijd tussen de Nederlandse socialisten en de monarchie, een conflict dat omstreeks 1880 in alle hevigheid losbarstte en de gemoederen jarenlang bezighield. Dat politieke strijd en maatschappelijke veranderingen in het *fin de siècle* grote gevolgen hadden voor de gezondheid toont Fluitsma aan. In haar artikel besteedt zij aandacht aan de zenuwziekte neurasthenie in Italië, die mede veroorzaakt zou zijn door de vorming van de eenheidsstaat.

Het interview met Theo Engelen en Peter Rietbergen brengt ons naar de huidige tijd. Wat beweegt deze Nijmeegse historici hun wetenschappelijke werk te combineren met literaire activiteiten? Alexander van Kessel sluit de reeks artikelen van deze aflevering af met een betoog over de grensoverschrijdende aspiraties van de Nederlandse christen-democraten in de tweede helft van de twintigste eeuw. De vijf boektitels in 'De boeken top vijf van...' zijn deze keer uitgekozen door Bob Lieshout, hoogleraar internationale betrekkingen aan de KUN. Mocht u uit deze lijst van favorieten nog geen keuze kunnen maken, dan kunnen de recensies die deze aflevering besluiten u wellicht aanzetten tot lezen.

Het nieuwe *ET.VT* staat weer garant voor de nodige leesstof om het academisch jaar goed te beginnen. Wij hopen dat u deze aflevering met interesse zult lezen.

De kernredactie.

Caroline de Greeff

Strijd tussen de seksen, een seksspecifieke strijd? Geweldpleging tussen vrouwen en mannen in het arrondissement Utrecht (1811-1838)

Ik erken u nooit weder voor mijne vrouw" [zei Jan Weers, waarmee hij zijn wettige echtgenote (...)] reeds door het gebruik van sterken drank bedivelend, en nog eenige woordenwisseling, zoodanig in drift had doen ontsteken, dat zij haren meergenoemden man met een mes, hetwelk zij in den zak had, eenen steek (zonder bepaaldelijk te kunnen opgeven op welke plaats) had toegebracht, waarop hij dadelijk, na een paar treden te zijn teruggegaan in eene groep was nedergevalen.¹

Dit citaat is ontleend aan de overgeleverde rechtsdocumenten in het proces tegen Maria Cecilia Walraf, dat plaatsvond voor de Rechtbank van Beschuldiging te Den Haag op 24 december 1827. Deze volkswrouw, die luisterde naar de roepnaam Sophie, is de meest markante persoon die aan bod komt in mijn scriptieonderzoek naar terecht geweld tussen mannen en vrouwen in het arrondissement Utrecht in de periode 1811-1838.² De vraag die in de doctoraalscriptie *Strijd tussen de seksen?* aan de orde komt, is of eventuele constanten in terecht geweldpleging tussen mannen en vrouwen te verbinden zijn aan voorkomende beelden over mannelijkheid en vrouwelijkheid in de negentiende-eeuwse samenleving. Ten behoeve van dit onderzoek zijn diverse gerechtelijke stukken van de justitiële instellingen in de periode 1811-1838 betreffende zaken uit het arrondissement Utrecht onderzocht.³ Alle zaken die betrekking hadden op een vorm van geweld tussen een man en een vrouw of tussen meerdere mannen en vrouwen, zijn nader bestudeerd. Deze zaken zijn enerzijds geplaatst binnen een kader van het totaal aantal opgespoorde zaken betreffende geweld en criminaliteit in de eerste helft van de negentiende eeuw in het arrondissement Utrecht, anderzijds is een gedeelte van de rechtszaken onderworpen aan een diepteonderzoek.

Dit artikel gaat in op bovenstaande bevindingen. Daarnaast wordt de zaak van Sophie Walraf behandeld en uitgediept. Zij was de enige vrouw die in de

¹ RANH 25: 403, dossier 2006.

² C. de Greeff, *Strijd tussen de seksen? Geweldpleging tussen vrouwen en mannen in het arrondissement Utrecht, 1811-1838* (Doctoraalscriptie Geschiedenis, Katholieke Universiteit Nijmegen 2000).

³ Op basis van de volgende archieven is dit onderzoek verricht: Algemeen Rijksarchief, toegangsnr. 2.09.17 (Hof van Appèl: Correctionele rol, 1811-1838. Nrs. 293-295. Dossiers: 556, 647, 866. Hof van Cassatie: Arresten, nrs. 601-605); Gemeentearchief Utrecht, Rechterlijke archieven 1811-1838, Toegangsnr. 710 (Rol der correctionele strafzittingen, 1812-1838. 3 delen (nr. 13); Correctionele vonnissen, 1811-1838. 28 banden (nr. 15); Stukken betreffende de criminele informatiën door den rechter van instructie, 1811-1838. 3 banden, 1 lias, 23 pakken (nr. 8)); Rijksarchief in Noord-Holland, Archieven van het Hof van Assisen, 1811-1838, Toegangsnr. 25 (Chronologisch register, nrs. 616-618; Dossiers: 273, 674, 1179, 1400, 1544, 1833, 1878, 1910, 2006, 2661, 2881).

periode 1811-1838 berecht is voor het plegen van een zwaar geweldsdelict waarbij een man het slachtoffer was. De zaak is niet representatief voor de rechtsprocessen in mijn onderzoek. Het is juist een unieke, op zichzelf staande zaak waarin het gedachtegoed omtrent gender en de seksspecifiekheid van geweld in de samenleving sterk naar voren komt. Allereerst wordt het begrippenkader van geweld in de negentiende eeuw uiteen gezet. Vervolgens komen de resultaten en bevindingen van het scriptieonderzoek aan de orde. De zaak van Sophie Walraf en de bespreking ervan sluiten het artikel af. Daarmee wordt gepoogd de seksspecifiekheid van geweld te schetsen en een *couleur locale* te presenteren van de bevolkingsgroep waarbinnen het geweld zich vooral afspeelde: de armere sociaal-economische laag.

De seksspecifiekheid van geweld

Onder het begrip geweld wordt hier verstaan het mishandelen van volwassenen, zowel geestelijk als lichamelijk. De daad op zich moet centraal staan. Het gaat hierbij om de uitoefening van geweld omwille van het geweld, bijvoorbeeld als gevolg van een conflict. Vormen van mishandeling die in dienst staan van een ander doel, zoals diefstal, worden hiertoe niet gerekend. In de bronnen van de rechtbank zijn verschillende termen gebruikt voor het omschrijven van gewelddadigheden. *Toebringen van slagen, stoten of wonden, mishandeling, vegterij en geweld* zijn termen die voor licht fysiek geweld werden gebruikt. *Moord, doodslag, verwonding en verkrachting* zijn termen voor zware geweldsdelicten die onder de noemer fysiek geweld geschaard worden. Verbaal geweld omvatte zeer veel verschillende beschrijvingen. *Laster* werd het meest gebruikt, daarnaast vielen termen als *smaad, scheldwoorden, belediging, bedreiging, injurie, rust- en ordeverstoring, honen, burengerucht en nachtgerucht*.

In de negentiende-eeuwse rechtspraktijk verstond men onder geweld meestal agressie op de openbare weg, vaak tussen bekenden of familie, of tegen de politie. Daarnaast zijn er dossiers over het aantasten van de eerbaarheid van vrouwen op straat. Tenslotte kwamen ook gevallen voor van gewelddadigheden tussen echtelieden, die tegenwoordig vallen onder de noemer 'huiselijk geweld'.

Geweld wordt meestal gekoppeld aan mannen en mannelijkheid, oftewel geweld is gendergeladen of seksspecifiek.⁴ Hiermee wordt de mannelijke dominantie als pleger van criminaliteit en mishandeling in theorie en onderzoekspraktijk bedoeld. De gendergeladenheid van geweld komt heel specifiek tot uiting in verschillende sociaal-wetenschappelijke, rechtskundige en historische studies, zowel in heden als verleden. Het is opmerkelijk dat door vrouwen gepleegde geweldsdelicten in de meeste gevallen apart worden aanschouwd en als rariteit worden gezien. In dit artikel komen zowel het mannelijke als het vrouwelijke perspectief aan de orde. Ook worden slachtoffer-

⁴ R. Römkens & S. Dijkstra, 'Het slachtoffer als januskop', in: idem, *Het omstreden slachtoffer. Geweld van mannen en vrouwen* (Baarn 1996) 16-17.

dader-patronen aangeduid.

Geïnstitutionaliseerd seksegedrag

De tijdsafbakening 1811-1838 is afgestemd op veranderingen in wetgeving, rechtsspraak en de rechterlijke organisatie.⁵ In 1811 wordt de Franse wetgeving in het door Napoleon bezette Nederland ingevoerd. Ondanks het vertrek van de Fransen in 1813 blijft de burgerwetgeving tot 1838 bestaan en de strafwetgeving tot 1886. In 1838 wordt de rechterlijke organisatie van rechtbanken en justitiële instellingen veranderd. In de periode 1811-1838 werd wettelijk gezien met dezelfde maat gemeten.

Niet alleen de wetsteksten waren gendergeladen in de negentiende eeuw, ook werd voor sommige delicten wettelijk onderscheid gemaakt tussen mannen en vrouwen. In slechts enkele artikelen wordt expliciet verschil gemaakt tussen de seksen. Uit het 'mannelijk' taalgebruik blijkt echter dat de rechterlijke macht een mannenzaak was. Het Wetboek van Strafrecht (1811) kent een aantal artikelen betreffende overspel waarin de regelgeving voor mannen en vrouwen verschilt. Ook in het Burgerlijk Wetboek (1823) wordt in een aantal artikelen expliciet onderscheid gemaakt tussen vrouwen en mannen. Hieruit blijkt het domineren van mannen in de wetgeving: de opstellers dachten slechts vanuit de mannelijke sekse. Bovendien werd in sommige bepalingen alleen uitgegaan van de mannelijke sekse. Tenslotte bestond het uitvoerend personeel van de rechterlijke macht alleen uit mannen: wetten werden door mannen opgesteld, de opsporingsambtenaren waren van het mannelijk geslacht en ook het rechtbankpersoneel bestond geheel uit mannen.

De belangrijkste omstandigheden in de opsporing en procesgang van geweld in de periode 1811-1838 zijn de sociaal-economische posities van de betrokken personen, het sekseverschil en de contradictie tussen constitutie en praktijk. Deze omstandigheden hebben invloed uitgeoefend op hetgeen is opgetekend door de rechterlijke organisatie en de wijze waarop dat gebeurd is. De bij geweldpleging betrokken groep was vooral afkomstig uit de lagere sociaal-economische bevolkingsgroepen, terwijl het gerechtelijk personeel voor een groot deel behoorde tot de elite. Deze laatste groep maakte het verslag van wat de eerste groep in praktijk bracht. Wanneer de gedaagde een vrouw was, werd de kloof met het mannelijk rechtspersoneel nog groter. Dit alles maakt de koppeling van de rechtsdocumenten aan het dagelijks leven in de negentiende eeuw moeilijk.

De data van gerechtelijk bronnenonderzoek zeggen vooral iets over de rechtsorde in de onderzochte periode en de wijze waarop de rechterlijke en uitvoerende macht met geweld in de samenleving omging. Bij de interpretatie

⁵ Voor deze paragraaf is gebruik gemaakt van de volgende wetboeken: *Burgerlijk Wetboek, uit het fransch vertaald* (Brussel 1823); *Wetboek van Strafvordering* (Den Haag 1831); *Code Pénal. Wetboek van Strafrecht* (1811).

van cijfers in dit soort onderzoek moet uiterste voorzichtigheid worden betracht. Ze hebben betrekking op personen die zijn aangeklaagd wegens het begaan van een bepaald delict. De cijfers vertellen niets over de frequentie van een bepaald delict. Ze geven vooral informatie over de bereidwilligheid tot aangeven van de bevolking, de mate van opsporing van de politie en het vervolgingsbeleid van het Openbaar Ministerie.

Een opvallend verschijnsel is dat relatief veel van de opgespoorde delicten in het arrondissement Utrecht plaatsvonden in de stad Utrecht. Een verklaring hiervoor is dat de sociale controle in de stad veel groter is. Door de grotere bevolkingsdichtheid is het aannemelijk dat het toezicht van de handhavers van de wet in de stad groter is geweest dan op het platteland, aangezien de algemene politie -die voor de plattelandscontrole aangesteld moest worden- slecht werkte. De inrichting van de veldwachters werd door de plattelandsbesturen geregeld, waardoor de machtsuitoefening per gemeente verschilde.⁶

'Injurieuze woorden en handdadigheden'

De kwantitatieve resultaten van het in dit artikel besproken onderzoek in het arrondissement Utrecht (1811-1838) sluiten gedeeltelijk aan bij uitkomsten uit vergelijkbaar historisch onderzoek over geweldpleging en gender.⁷ Historisch onderzoek naar criminaliteit en geweld in de Nieuwe en Nieuwste Tijd levert een aantal overeenkomstige resultaten op. Veel geweldstudies die sekse als variabele hebben onderzocht, bevestigen het beeld dat geweld gendergeladen is. De factoren die in criminaliteitsstudies telkens naar voren komen zijn sekse, leeftijd en sociaal-economische klasse. Het standaardbeeld van de pleger van geweld is de jonge man, afkomstige uit de lage sociaal-economische bevolkingsklasse. In elk onderzoek zijn in dit beeld enige nuanceringen aan te brengen. De in dit artikel beschreven studie naar geweld biedt nieuwe inzichten op grond van verruiming van de definitie. Naast de drie grote variabelen, sekse, leeftijd en sociaal-economische klasse, is de definitie en aard van geweld van groot belang. Wanneer vormen van verbaal geweld worden meegenomen, zijn de resultaten van heel andere aard dan wanneer slechts fysiek geweld bestudeerd wordt.

Aan het rechtssysteem in het begin van de negentiende eeuw is een indeling in de mate van het geweld en de aard van de aangedane verwondingen

⁶ C. Fijnaut, 'Het revolutionaire politiebetal', in: S. Faber e.a. (red.), *Criminaliteit in de negentiende eeuw* (Hilversum 1989) 34.

⁷ De volgende werken zijn o.a. gebruikt als vergelijkbaar onderzoek: G. van den Brink, *De grote overgang. Een lokaal onderzoek naar de modernisering van het bestaan. Woensel 1670-1920* (Nijmegen 1995) 2 banden; S. Brownmiller, *Against Our Will* (London 1975); H.A. Diederiks, *In een land van justitie. Criminaliteit van vrouwen, soldaten en ambtenaren in de achttiende-eeuwse Republiek* (Hilversum 1992); Faber, *Criminaliteit in de negentiende eeuw*, E. Kloek, 'Criminaliteit en sekse in de confessieboeken van Leiden, 1678-1794', *Jaarboek voor Vrouwengeschiedenis* 8 (1987) 134-173.

verbonden. Voor het Vrederecht, het kantongerecht *avant-la-lettre*, werden zeer lichte overtredingen berecht. Lichte vormen van zowel fysiek als verbaal geweld werden voorgeleid bij de Rechtbank van Eerste Aanleg (vergelijkbaar met de huidige arrondissementsrechtbank) en de zwaardere misdrijven kwamen voor bij het Hof van Assisen (het gerechtshof). Wanneer men in beroep wilde gaan werd de rechtsgang naar het Hoogerechtshof (Hof van Appèl) in Den Haag gemaakt.

Tabel 1. Geweld en sekse per gerechtshof. Arrondissement Utrecht, 1811-1838.

Gerecht	Geweldzaken (totaal)	Mannen (onderling)		Vrouwen (onderling)		Man en vrouw (onderling)		Sekse onbekend ⁸	
		Abs.	%	Abs.	%	Abs.	%	Abs.	%
Rechtbank 1 ^e Aanleg	1645	917	55,7	148	9,0	484	29,4	97	5,9
Hof van Assisen	32	20	62,5	0	0	11	34,4	1	3,1
Hof van Appèl	11	8	72,7	0	0	3	27,3	0	0

De percentages in de drie kolommen geven per seksegroep het aantal zaken van het totaal aantal geweldzaken aan.

Bovenstaande tabel bevestigt slechts voor een deel de veronderstelling dat geweld een mannenzaak is. In de berekening van lichtere vormen van geweld voor de Rechtbank van Eerste Aanleg te Utrecht blijkt, dat wat betreft de seksevariabele de hypothese dat mannen veel vaker dan vrouwen betrokken waren bij geweldsdelicten in het algemeen, wordt bevestigd. Agressie komt in alle gevallen procentueel het meest voor tussen mannen of groepen mannen, zeker wanneer de mate van het geweld groter is. Het geweld tussen vrouwen en mannen beslaat echter eveneens een behoorlijk percentage en ook het geweld tussen vrouwen onderling is niet gering. Op het niveau van de Rechtbank van Eerste Aanleg, waar het alledaags geweld werd voorgeleid, is de deelname van vrouwen aan een gevecht of scheldpartij groter dan in het zwaardere geweld dat voor het Hof van Assisen werd berecht. Agressie tussen vrouwen is in dit laatste gerechtshof niet berecht en het percentage van 34,4% geweld tussen mannen en vrouwen is wel hoog, maar de man was hierin meestal de dader. Het indienen van een appèl in Den Haag blijkt ook een mannenzaak te zijn geweest. Geweld tussen vrouwen is hier niet behandeld en van het geweld dat zich tussen vrouwen en mannen heeft afgespeeld, zijn slechts beroepsprocedures bekend van mannen die veroordeeld waren wegens het toebrengen van geweld aan de andere sekse.

Hoewel mannelijk geweld meer voorkwam, blijkt dat het niet ongebruikelijk

⁸ Vaak betekent dit dat de zaak niet vindbaar is. Slechts de dader is bekend, over het slachtoffer wordt in het duister getast.

was voor vrouwen om geweld te gebruiken of bij geweld betrokken te zijn. Het geweld tussen vrouwen bestond, tegen de vooronderstelling in, vaker uit fysieke mishandelingen dan uit scheldpartijen. Naast het onderlinge geweld (9,0%) was de vrouwelijke sekse ook betrokken bij de geweldsdelicten tussen de twee seksen (29,4%). Vrouwen blijken dus een aandeel te hebben gehad in 38,4% van de geweldsdelicten in het arrondissement Utrecht. Het betrekken van zowel lichte als zwaardere vergripen en zowel verbaal als fysiek geweld heeft grote invloed op het hogere percentage vrouwen in de rol van pleger van geweld dat in mijn onderzoek naar voren komt in vergelijking met andere studies naar berecht geweld.

In het geweld tussen de seksen bleken vrouwen dominant te zijn in de daderrol inzake verbaal geweld, terwijl mannen vaker de rol van dader bekleedden in het fysieke geweld tussen de seksen. Gebleken is bovendien dat mannen zich vaker in de rol van slachtoffer bevonden dan in de uitkomsten van andere historische onderzoeken naar geweld en criminaliteit in het begin van de negentiende eeuw naar voren komt. Een verklaring hiervoor is dat dit soort onderzoeken zich vooral richt op de zware delicten, berecht voor het Hof van Assisen.

Een plausibele verklaring voor het feit dat vrouwen veel minder bij zwaar geweld betrokken waren, is dat de gewelddadige bij het slachtoffer een onvermogen tot werken voor een periode van meer dan twintig dagen moet hebben veroorzaakt. Dit veronderstelde zware verwonding. Gezien de geringere fysieke kracht van vrouwen ten opzichte van mannen zal dit veel minder vaak voorgevallen zijn. Ook het wapengebruik speelde hierin een rol. De door vrouwen gebruikte wapens richtten in veel gevallen minder schade aan dan die van mannen. Wanneer mannen een hulpstuk gebruikten bij hun gevecht, was dat vaak een mes, terwijl vrouwen eerder gebruiksvoorwerpen zoals strijkijzers, stoelen of tuinartikelen hanteerden.

Het meest opvallende genderpatroon dat blijkt uit de onderzoeksresultaten naar zwaar (fysiek) geweld is dat hoofdzakelijk mannen hiervoor veroordeeld zijn. Het genderaspect dat hiermee verband houdt is waarschijnlijk dat fysieke geweldpleging voor vrouwen minder gebruikelijk was dan voor mannen. Bovendien is de enige vrouw die veroordeeld is wegens het initiëren van geweld, een vrouw die als genderbender (een persoon die de culturele grenzen van zijn of haar sekse overschrijdt) beschouwd kan worden.

Het gegeven dat vrouwen nauwelijks berecht werden wegens zwaar fysiek geweld, betekent niet dat zij geen aandeel in deze vormen van geweld hadden. In bijna alle dubbelgender-zaken berecht voor het Hof van Assisen heeft de vrouw als slachtoffer teruggeslagen of gescholden, of voorafgaande aan het gevecht uitlokkende opmerkingen gemaakt. Een patroon van de vrouw in de daderrol van zwaar geweld tegen de andere sekse kan niet geconstrueerd worden, aangezien hiervan te weinig zaken voorhanden zijn. Wat opvalt aan de rol van mannen in het proces is dat ze allen hun daad ontkenden of

bagatelliseerden. De door mij bestudeerde vrouwelijke daders van geweld in het algemeen deden dit niet of in mindere mate.

Onderstaande tabel illustreert de patronen in verschillende lichtere vormen van geweldsuitoefening, berecht voor de Rechtbank van Eerste Aanleg. Uit de resultaten blijkt heel duidelijk dat specifieke vormen van geweld verbonden zijn met regelmatigheden in de verdeling van de sekse van daders en slachtoffers.

Tabel 2. Dader-slachtoffer-patronen in verschillende vormen van berecht geweld tussen de seksen voor de Rechtbank van Eerste Aanleg Utrecht. Arrondissement Utrecht, 1811-1838.

Dader/slachtoffer	Totaal		Fysiek		Verbaal		Combinatie	
	absoluut	%	abs.	%	abs.	%	abs.	%
Man als dader	291	60,1	251	69,5	24	32,0	17	35,4
Man als slachtoffer	123	25,4	63	17,5	43	57,3	16	33,3
Vrouw als dader	84	17,4	30	8,3	40	53,3	14	29,2
Vrouw als slachtoffer	298	61,6	253	70,1	21	28,0	24	50,0
Man en vrouw als dader	109	22,5	80	22,2	11	14,6	17	35,4
Man en vrouw als slachtoffer	63	13,0	45	12,4	11	14,6	7	14,6
Totaal geweld tussen seksen	484	100	361	74,6	75	15,5	48	9,9

Bij het maken van onderscheid in het soort geweld is het opmerkelijk dat het dader-slachtoffer-patroon verschilt per categorie. Fysieke mishandeling vertoont het traditionele man-vrouw-patroon, terwijl in het verbale geweld juist de vrouw vaker als dader aangeklaagd wordt. Het gecombineerde en overig geweld geeft geen duidelijk patroon aan, hoewel vrouwen wel een erg groot aandeel van de slachtoffers innemen. Uit analyse van het daderschap blijkt duidelijk de overheersing van mannen, terwijl bij het slachtofferschap vrouwen de boventoon voeren. Bij het verbale geweld is de relatie omgekeerd: hier zijn vrouwen de daders en mannen de slachtoffers.

Zedendelicten vormen een uitzondering op bijna alle patronen. Het gaat hier om een typisch mannelijke daad met de vrouw in de rol van slachtoffer. De vrouwen uit de rechtszaken in mijn onderzoek hebben zich van hun belager los kunnen worstelen, maar hebben daarbij geen fysiek of verbaal geweld uitgeoefend. Bovendien blijkt uit de opmerkingen van de getuigen en het rechtbankpersoneel in de twee zaken, dat aantasters van eerbaarheid van vrouwen als uitschot van de samenleving worden gezien. Beide vrouwen hebben snel aangifte gedaan, wat aantoonde dat het gedrag van dit soort criminelen niet geaccepteerd werd. Het gemak waarmee beide mannen een poging deden de vrouwen te onteren, duidt op een natuurlijke aanwezigheid

van seksueel geweld in de samenleving. Ook de direct gevoelde angst van de vrouwen bij het eerste contact met hun aanranders, geeft de aanwezigheid van angst bij vrouwen voor seksueel geweld door mannen aan.

Tenslotte is een markante repeterende factor vooral in zwaar geweld dat de agressie vaak plaatsvond onder invloed van alcohol. Dat gold zowel het handgemeen dat ontstond tussen bekenden of familieleden naar aanleiding van een conflict als de (enigszins) met voorbedachten rade gepleegde doodslag, moord en verkrachting. In de rechtszittingen naar aanleiding van geweldsdelicten werd vaak de vraag gesteld of de beklaagde beschonken was. Ook werd dronkenschap dikwijls door de gedaagden zelf genoemd. Ongetwijfeld werd dat gebruikt om aan te dragen als verzachtende omstandigheden. Degenen die voor dit soort geweldsuitingen gestraft werden, stonden meestal bekend als geregelde drankgebruikers met een agressief karakter. Het waren vaak mannen die het geweld pleegden, hoewel de betrokken vrouwen vaak niet geheel vrijgepleit konden worden.

Opsporing, vervolging en bestrafing in de Utrechtse rechtspraak

Het arrestatiebeleid varieerde per periode. Afhankelijk van persoonlijke inzet van ordehandhavers en bevolking werden meer of minder aanhoudingen gedaan. In het begin van het tijdvak 1811-1838 was bij de meeste voorgebrachte delicten een ambtenaar van justitie aanwezig voor, tijdens of direct na de gewelddadigheden. Deze had ofwel zelf gereageerd op geruchten, of was door betrokkenen of omwonenden te hulp geroepen. Opmerkelijk is dat het aandeel vrouwen in arrestaties erg groot was in periodes waarin veel mensen opgepakt werden. Ervan uitgaande dat vergroting van het aantal arrestaties en berechtingen het resultaat was van verbeterde opsporing, is het mogelijk dat vrouwen minder snel opgepakt werden dan mannen. Dit zal verband hebben gehad met de geringere zwaarte van het door vrouwen uitgeoefende geweld. Een plausibele verklaring is dat in tijden van fanatieke opsporing het lichtere geweld vaker berecht werd. Juist in deze lichte vormen van geweld speelden vrouwen een grote rol en werd hun aandeel op het totaal aantal berechtingen groter. In dat geval is het aandeel vrouwen op het totaal van het gepleegde geweld (niet het berechte geweld) nog groter geweest.

Lichte vormen van fysiek geweld werden bestraft met slechts een geldboete, variërend van f1,- tot f30,- of met een gevangenisstraf van drie, zes, acht of veertien dagen. De zwaardere vormen van het *toebrengen van slagen of wonden* werden vaak bestraft met een gevangenisstraf van een maand, soms gepaard gaande met een geldboete van f8,- of f25,-. In excessieve gevallen van handgemeen werd een straf van twee, drie of zes maanden opgelegd. Tenslotte werd een groot deel van de aangeklaagden voor lichte gewelddadigheden vrijgesproken. Op veroordeling van doodslag, moord of poging tot moord stonden naast opsluiting voor minimaal vijf jaar lijfstraffen en de doodstraf.

Ook voor verkrachting konden langdurige gevangenisstraffen worden opgelegd.

Bij de bestrafing van een samenwerkingsverband tussen mannen en vrouwen werd vaker een lage straf opgelegd dan wanneer een van beide seksen alleen opereerde. Opvallend is dat het percentage mannen dat vrijgesproken werd groot was (ruim 25%), op de voet gevolgd door de man en vrouw als gezamenlijke daders. Vrouwen in de rol van agressor werden daarentegen minder vaak vrijgesproken. Het niet verder vervolgen van een beklaagde was meestal het gevolg van gebrek aan bewijs voor het ten laste leggen van het delict. De meest aannemelijke verklaring voor het feit dat vrouwen minder vaak vrijgesproken werden, is dat vrouwen sneller aangifte deden van mishandeling dan mannen, ook wanneer getuigen ontbraken. Dit had tot gevolg dat bij de berechting van voor het gerecht gesleepte vrouwen het verhaal van de man vaker werd bevestigd door omstanders. De meeste vrouwen waren immers gearresteerd als gevolg van aangifte van mannen of vanwege de aanwezigheid van getuigen of politie. Het is ook mogelijk dat vrouwen hun daad minder snel probeerden te ontkennen om op die manier straf te ontlopen. Wanneer getuigen ontbraken in een zaak waar twee tegenstrijdige verhalen werden verteld, kon bij gebrek aan bewijs de verdachte vrijgesproken worden. Voor een uitputtende verklaring is nader onderzoek geboden.

'Een vrouw vermand'

Uit de gerechtelijke documenten die ten behoeve van bovenbeschreven onderzoek bestudeerd zijn, sprong één zaak naar voren, vanwege de omvang, maar ook vanwege de inhoud.⁹ Naast de maatschappelijke omstandigheden zijn persoonlijke ervaringen en verbanden van de betrokkenen breed uitgemeten in de verslaglegging. Bovendien geven de overgeleverde documenten een goed beeld van een proces waarin het moeilijk was te beoordelen hoe de gebeurtenissen feitelijk gepasseerd zijn. Deze zaak werd door de rechter beslecht met de uitspraak 'moedwillige doodslag' door Maria Cecilia Walraf, Sophie genoemd, aan haar wettige echtgenoot Jan Albertus Zweers. Hieraan ging een lange geschiedenis vooraf, die hieronder chronologisch wordt beschreven.

Vrouw in mannenkleding

De Duitse Sophie verliet op dertien- of veertien-jarige leeftijd het weeshuis waarin zij als ouderloos kind geplaatst was. In mannenkleding vertrok ze naar Kleef en werkte de daaropvolgende vijf jaar als knecht bij verschillende boeren. Daarna besloot ze naar Amsterdam te gaan om in militaire dienst te treden. In deze Hollandse stad werd ze echter ontmaskerd, waarop ze naar Frankrijk vertrok om daar in het leger te dienen. Zonder papieren kwam ze ook in dit land niet aan werk en ze werd voor de keuze gesteld naar Spanje te worden

⁹ Deze stukken zijn terug te vinden in: RANH 25: 403, dossier 2006.

getransporteerd of terug te keren naar de Nederlanden. Sophie koos voor het eerste, maar keerde spoedig terug in Frankrijk waar ze zichzelf ontdeed van haar mannenkleding en uitkwam voor haar ware identiteit. Als gevolg hiervan werd ze op een marsroute naar Amsterdam gestuurd en ze ging sindsdien als vrouw door het leven. In de Nederlandse hoofdstad kreeg ze een pas om naar Duitsland terug te keren, maar vlak voor de Duitse grens (bij Dieren) werd ze in contact gebracht met Jan Albertus Zweers, haar latere echtgenoot. Na een jaar samengeleefd te hebben, trouwden ze in september 1822. In deze periode begon Sophie met haar handel in negotie (allerlei waren ten behoeve van vrouwen, zoals messen, scharen, potloden, brillen en beursjes), waarmee ze de kost verdiende voor haar en haar blinde man.

Trouw en ontrouw

Al snel bleek dat Jan Zweers het met de beloofde trouw niet zo nauw nam. Op een avond zou het echtpaar overnachten in een slaapstede in Enkhuizen. Het was druk in de herberg en de vrouw des huizes vroeg hen bij haar twaalfjarige dochtertje in bed te slapen. Jan wilde die nacht 'onbetamelikheden aan het meisje doen', waarover Sophie en hij ruzie kregen. Sinds die tijd was Jan haar steeds ontrouw en 'hield zich met andere vrouwen op', getuigde Sophie later. Zij had zich nooit met andere mannen ingelaten, ondanks dat Jan weleens in ruzies zei: 'Neemt gij ook eenen anderen man, dat durft gij niet te doen'. Ook anderen stuurden haar in die richting met uitdrukkingen als: 'Als ik jou was, zou ik ook een ander nemen, uwe man die eene jonge vrouw heeft, neemt eene andere vrouw er moet vast wat aan jou mankeren'. In haar getuigenis voor de rechtbank vertelde Sophie dat zij ervan uitging dat 'zulks ook zo was, omdat ik zoo lang in mannenklederen had gegaan'. Als gevolg van ruzie gingen de echtgenoten uit elkaar en leidden voor een tijd een afzonderlijk leven. De gescheiden leefvorm bracht in hun situatie weinig moeilijkheden met zich mee, aangezien het echtpaar geen vaste verblijfplaats had en weinig spullen bezat.

De behoefte aan gezelschap die Sophie koesterde en haar idee dat het alleen reizen ten behoeve van haar handel niet veilig was voor een vrouw zorgde ervoor dat zij niet lang alleen bleef. Ze vroeg de haar bekende Willem Lobel of hij met haar als man en vrouw wilde samenleven. Deze 27-jarige seizoenarbeider stemde hierin toe. Toen Sophie echter hoorde dat haar wettige echtgenoot in het bedelaarsgesticht terecht was gekomen, verliet ze haar nieuwe partner zonder iets te zeggen. Ze is haar man uit het gesticht gaan halen en leefde vervolgens weer een tijd met hem samen. Dit kwam Willem ter ore. Ook vernam hij dat Sophie signaleerd was met haar man in een slaapstede in Amsterdam. Willem is haar vervolgens gaan zoeken en vertelde haar dat ze voortaan beter bij haar echtgenoot kon blijven. Een paar maanden daarna kwamen Willem en Sophie elkaar weer tegen. Sophie vertelde dat ze tegenzin had in haar man en dat ze niet met hem kon leven. Ook vroeg ze Willem de

vorige levenswijze weer op te pakken, omdat haar man het met anderen hield. Bovendien werd ze door de vrouwen in de slaapstede uitgelachen omdat ze van haar echtgenoot geen kinderen kreeg. Ze loog dat ze in mei bevallen was van een tweeling (twee jongens) en dat die van Willem was. Sinds die tijd leefden Sophie en Willem weer samen, alsof ze echtgenoten waren.

Ruzie in Utrecht

In oktober 1827 was het stel naar Utrecht getrokken om daar te gaan wonen. Ze hadden hun intrek genomen bij Willems zus Naatje op het Geertekerkhof. Willem had vervolgens een kamer gehuurd in een kroegje op het Klaaskerkhof, waar ze samen zouden gaan wonen. Nadat ze twee weken in Utrecht hadden doorgebracht, liep Sophie haar wettige echtgenoot Jan zondagmiddag 21 oktober op straat tegen het lijf. Waarschijnlijk had Jan vernomen dat zijn vrouw in Utrecht huisde en was haar met zijn begeleidster Catharina Andriessen achterna gereisd om te zeggen dat hij voorgoed van Sophie gescheiden wilde zijn en om de helft van de koopwaar en een rood hemd op te eisen. De echtelieden maakten elkaar direct allerlei verwijten en rakelden twistpunten uit het verleden op. Ook over de verdeling van de koopwaar ontstond ruzie, waarop Sophie voorstelde naar de herberg van vrouw Heukelom te gaan om rustig te praten. De ruzie werd voortgezet bij deze slaapstede waar Jan en zijn begeleidster overnachtten. Sophie zei onder meer tegen haar man: 'Jan, nu ben ik hier wat moet ik nu doen.' Jan had haar voor slecht uitgemaakt, waarop Sophie reageerde met: 'Ja, slecht ben ik, maar gij hebt mij slechtgemaakt, weet gij wel wat er voor drie jaren gebeurd is toen gij met een kind van twaalf jaar slechtigheid hebt willen doen, hetgeen de moeder nog heeft willen aangeven en waarvoor ik destijds nog een knieval heb gedaan.' Jan reageerde hierop met: 'Zulks was een grap, maar gij zijt met mijn goed voortgegaan, gij houdt het met eenen anderen man.' De vrouw van de slaapstede maande hen te stoppen, omdat 'zij toch man en vrouw waren en dat zij zulks in haar huis niet verkoos'. Sophie is hierop, zonder dat er iets gebeurd is, naar huis gegaan.

Moordwapen of koopwaar?

Die avond is Sophie met Willem bij zijn neef en diens vrouw geweest. Willem ontdekte dat zijn vriendin een groot en scherp mes bij zich had en vroeg of zij hem bang wilde maken. Sophie reageerde daarop met de boodschap dat ze het mes wilde verkopen. Ze had het plan die avond nog naar de slaapstede van vrouw Heukelom te gaan om het aan een koopvrouw te laten zien. Willem hield haar echter wantrouwend tegen en zei dat hij de volgende dag met haar mee zou gaan.

Maandagochtend is Sophie voordat Willem wakker was al naar het logeeraadres van haar wettelijke echtgenoot getrokken. In haar getuigenis

vertelde Sophie later dat ze nogmaals wilde proberen het bij te leggen met haar echtgenoot. Ook was ze van plan daar te spreken met een in die slaapstede verblijvende dame aan wie ze al haar galanteriespullen wilde verkopen. Ze droeg die ochtend het bijzondere mes bij zich dat ze aan deze sapeursvrouw wilde tonen. Het wordt in de loop van het proces niet duidelijk of dit de werkelijke reden was dat ze het mes had meegenomen, of dat ze in beginsel al het plan had haar man neer te steken. Ze heeft in ieder geval geen pogingen gedaan met de sapeursvrouw in onderhandeling te treden.

In tegenstelling tot haar voornemen heeft Sophie die ochtend geen gesprek gevoerd met Jan Zweers. De herbergierster vrouw Heukelom vroeg haar bij binnenkomst geen ruzie te maken met haar man. Omdat Sophie bleek zag, vroeg Johanna Heukelom of ze zwanger was. Haar antwoord was nee. Vervolgens vertelde Sophie het tegenstrijdige verhaal dat ze haar goederen wilde verkopen, naar Duitsland wilde trekken en dacht zwanger te zijn. Sophie had aan deze vrouw niet te kennen gegeven dat ze haar goederen aan de sapeursvrouw wilde verkopen, ondanks dat ze de koopvrouw die ochtend wel had gesproken. Sophie deed geen moeite meer met haar echtgenoot in contact te treden. Toen bleek dat hij geen acht op haar sloeg, ging ze stilletjes aan een hoekje van de bar zitten en sloeg uit verdriet een aantal borrels achterover, iets wat ze niet gewoon was te doen. Ze ving op dat haar man met zijn begeleidster naar Tiel zou gaan en is hen gevolgd na het verlaten van de slaapstede. De 58-jarige Geertrui Rijkland, een inwoonster van de slaapstede die Sophie en Jan al langer kende, was bang dat Willem Jan buiten stond op te wachten en hem kwaad wilde doen. Samen met de sapeursvrouw en Grietje Kriek, een andere inwoonster, is zij Sophie gevolgd. Buiten de stadspoort zijn de vier dames een drankje gaan nuttigen. Sophie sloeg in één keer een jenever van 12 duiten achterover. Bij het afscheid nemen zei ze: 'zeg aan den baas [vrouw Heukelom] en aan alle goede bekenden goede nacht'. Griet had ook nog gehoord 'tot in eeuwigheid'.

'Voorgenomen gruweldaad?'

Sophie is verder gelopen en een kwartier voor Houten haalde ze haar man en diens begeleidster Catharina Andriessen in. Een tijdje liep ze zwijgend naast hen, totdat Catharina zei: 'Jan, ik keer weerom naar Utrecht want uwe vrouw vervolgt u, verzoen u met haar.' Sophie zei hierop: 'Jan vereenig u met mij want gij weet dat gij de eerste steenlegger van ons ongelukkig huwelijk zijt.' Hij antwoordde haar: 'waar dat mensch [zijn begeleidster] blijft, blijf ik ook' en vervolgde zijn verhaal met: 'ik herken u nooit voor mijne vrouw weder'. Sophie vertelde tijdens het verhoor dat ze na deze en verdere woordenwisseling, die ze zich niet meer kon herinneren, zo kwaad was geworden dat zij een mes greep en hem neerstak, niet wetende waar. Hij deed een paar stappen terug en zakte in elkaar. Catharina was bang geworden dat Sophie haar ook iets aan zou doen,

maar de moordnares zei: 'gij hebt nergens schuld aan, gij hoeft niet bang te zijn'. De passerende boeren en reizigers riep ze ook direct toe: 'dat is mijn man die heb ik vermoord' en ze vroeg hun haar aan te geven bij de burgemeester van Houten.

De burgervader had reeds van kastelein De Bont gehoord dat er een moord was gepleegd en ging op weg naar de plaats van het delict. Onderweg ontmoette hij nog vier reizigers die hem hetzelfde vertelden. Een grote vrouw kwam hem tegemoet, die hij herkende als dader, aangezien zij omschreven werd als een 'groot schoon vrouwspersoon'. 'Met een fier gelaat' stapte Sophie op de burgemeester af en wierp hem een 'verschikkelijk blik' toe. Hij gaf haar het bevel niet verder te gaan en vroeg haar het mes van zich af te werpen. Ze deed direct wat hij haar vroeg en bekende haar man vermoord te hebben. Ook meende de burgemeester zich te herinneren dat ze zei de moord uit jaloezie gepleegd te hebben.

In de gevangenis leek Sophie een heel andere gemoedstoestand te hebben, zeer bedaard. Ze wenste dat ze de daad niet begaan had en zei: 'wanneer ik zo goed bij mijne positieven geweest ware als thans, dan zoude ik de daad niet bedreven hebben, ik weet dat ik strafschuldig ben maar het spijt mij van mijne brave familie'. Vervolgens bedankte ze de burgemeester voor de goede zorgen.

Na een uitgebreid proces met meerdere verhoren voor de Rechtbank van Eerste Aanleg en het Hof van Assisen werd een vonnis uitgesproken dat in vergelijking met gevelde vonnissen in andere moordzaken zeer mild was. Sophie werd beschuldigd van moedwillige doodslag en kreeg een gevangenisstraf van acht jaar in een tuchthuis opgelegd. Het arrest werd gedrukt en aangeplakt in Amsterdam en Houten. Dit soort verslaggeving was bedoeld om mensen ervan te weerhouden een misdaad te begaan. Tenslotte werd het zwaaien met een zwaard boven het hoofd opgelegd. Deze waarschuwingstraf moest de veroordeelde angst inboezemen voor de doodstraf die bij herhaling van een dergelijke misdaad geveld zou worden.

Gender(re)constructie

Dit verhaal is met name gereconstrueerd uit de verslagen en getuigenissen van Sophie. Het is dus een eenzijdig verhaal, maar de persoonlijke uitdrukkingen van Sophie die betrekking hebben op genderpatronen zijn interessant genoeg om hieronder te belichten. Ook de vragen van de rechtbankbediende geven blijk van genderideeën en worden nader besproken.

Kan Sophie Walraf de moordnares als *genderbender* worden beschouwd? In historische onderzoeken die de afgelopen decennia zijn verschenen over het fenomeen 'vrouwen in mannenkleding' wordt het type vrouw dat tot deze categorie behoort omschreven als de geïnverteerde of mannelijke vrouw.¹⁰ Uit

¹⁰ Dekker & Van de Pol, *Daar was laatst* (1981) en *Vrouwen in mannenkleden* (1989); Mak, *Mannelijke vrouwen* (1996).

de verslagen van Sophies dossier komen verschillende uitspraken naar voren die wijzen op ideeën over mannelijkheid bij deze vrouw. Heel expliciet is de uitspraak van de 21-jarige student Johannes Cathrinus van der Veur, die vlak na de moord in een rijtuig passeerde. Sophie riep iets naar de mensen in de wagen, wat door Johannes Cathrinus in zijn verhoor als volgt wordt uitgedrukt: "dat is mijnen man die heb ik vermoord", sprekende zij die woorden op eenen forsch toon welke meer het manlijke dan het vrouwlijke geslacht kenschetste'. Anderen omschreven haar als een 'groot (en schoon of vreemd) vrouwspersoon'.

Markant is ook haar leugen dat ze bevallen zou zijn van een tweeling. Ze geeft aan dat ze dit verzonnen heeft omdat er opmerkingen werden gemaakt over het feit dat ze geen kinderen had. Mensen vroegen zich af of ze wel een 'echte' of 'goede' vrouw was, aangezien ze nooit kinderen had gebaard. Ze heeft daarom gelogen dat ze zwanger was van Willem Lobel en dat ze een tweeling had gebaard en afgestaan in Amsterdam. Ook tegen haar partner Willem heeft ze dit verhaal opgedragen. Op de vraag waarom Sophie hierover heeft gelogen, antwoordde ze de rechter van instructie 'ik dacht, dan is het gepraat over dat ik geen vrouw ben'. Uit deze vertellingen lijkt Sophie Walraf tot de categorie genderbenders gerekend te kunnen worden.

De volgende in het proces gestelde vraag geeft een beeld van de wijze waarop rechtbankpersoneel tegen liefde aankeek in de eerste helft van de negentiende eeuw: 'Was het alleen gevoel van uwer plicht of was het ware liefde en verlangen naar uwen blinden man, die u destijds maken deed om u weeder met hem te verzoenen en vereenigen en met hem zamen te leven?' Sophie antwoordde: 'Ik voelde dat wij niet langer van elkander konden zijn, ik dacht zij konde met mijnen blinden man leven zoo zij willen, daarom dacht ik het mijn plicht te zijn mij met hem te vereenigen; omdat hij de eerste steenlegger van ons ongelukkig huwelijk was geweest, had ik gewacht of hij ook de eerste zoude zijn om het weder bij te leggen, maar vermits hij zulks niet deed wilde ik het beproeven.' Op de vraag of het echte liefde betrof tussen hen, antwoordde Sophie vervolgens: 'Ik ben zeer driftig van gestel, wanneer ik in twist of oneenigheid met mijnen man was geweest wilde ik van hem afzijn, maar reeds een dag daarna voelde ik reeds weder liefde voor en verlangen naar hem, daarenboven had ik reeds meermalen ontdekt dat mijn man pogingen had aangewend om zich zelve van het leven te beroven; dit deed mij dan te meer verlangen om bij hem te zijn.' De volgende vraag van de rechtbankbediende was: 'Hoe is uw levenswijze met Willem te verklaren terwijl er geen dag verliep zonder dat u liefde en verlangen voor uw man voelde?' Sophie antwoorde: 'Hij [Jan] wilde niet geloven dat ze zich met een ander ophield. Hij dacht dat dit was om hem jaloers te maken om te zien "of er ook eenig hart voor mij bij hem was".'

Deze citaten uit het rechtbankverhoor van Sophie Walraf tonen het belang dat gehecht werd aan liefde en verlangen tussen echtgenoten. Sophie poogde op alle mogelijke manieren het rechtbankpersoneel ervan te overtuigen dat ze

alles geprobeerd had te doen voor haar man en voorgenomen was zich te herenigen met hem. De gevoelens van liefde en jaloezie als motief voor haar daad lijken ook geaccepteerd te zijn door de gerechtsdienaren. Ze kreeg uiteindelijk een lagere straf dan een mannelijke verdachte voor hetzelfde vergriep. Of dit een genderpatroon is in de behandeling van de verdachten door het rechtbankpersoneel, is niet te achterhalen. De lagere straffen die ook in geval van andere vergripen aan vrouwen zijn toegekend, kunnen niet aan hun sekse worden toegeschreven.

Resumé

De unieke zaak van Sophie toont een zeer gewelddadige vrouw die niet alleen haar man gedood heeft, maar ook in eerdere ruzies vaak driftig was. Het feit dat ze de enige vrouw in de periode 1811-1838 is die veroordeeld werd wegens het doden van een man, geven aan dat ze niet representatief was voor de gehele bevolking. Haar zaak heeft echter wel de weergave van een aantal genderideeën opgeleverd.

De dossiers van vervolgte geweldsuitingen in de periode 1811-1838 in het arrondissement Utrecht tonen een verwachte man-vrouw verhouding in het dader-slachtoffer-patroon. De dichotomieën zijn echter niet zo sterk dat in geweldsuitingen tussen vrouwen en mannen gesproken kan worden van een seksspecifieke strijd. In plaats daarvan kunnen beter seksspecifieke rolpatronen worden aangebracht. Gesproken kan worden van drie seksspecifieke rolpatronen in de onderzochte, berechte agressie. De eerste is te ontwaren in het soort geweld: verbaal als vrouwelijk tegenover fysiek als mannelijk. Het tweede repeterende gedrag betreft de mate van geweld: mannen oefenen zwaar geweld uit en vrouwen licht geweld. Het derde rolpatroon heeft betrekking op zwaardere vormen van geweld: de man als initiator en de vrouw als medeplichtige.

Wanneer Sophie Walraf geplaatst wordt in dit model, blijkt in het eerste punt dat zij zowel verbaal als fysiek geweld gebruikte. Daardoor past ze niet in het verwachte patroon. Dit wordt nog versterkt doordat ze veroordeeld is wegens lichamelijke gewelddadigheden. Op het tweede en derde punt valt ze ook in het mannelijk patroon: ze oefende zwaar geweld uit en nam daartoe zelf het initiatief.

Uit het gehele onderzoek resulteert de stellingname dat algemeen kwantitatief bronnenonderzoek naar berecht geweld interessante uitkomsten toont over het leven van voornamelijk lagere sociaal-economische bevolkingsgroepen en de genderpatronen binnen dat kader. Kwalitatief diepteonderzoek naar dossiers van voor het gerecht gedaagde personen kan daarentegen geheel onverwachte bevindingen opleveren over persoonlijke levens van mensen en specifieke genderideeën die in de verhoren gerepresenteerd worden.

Ondanks het vele onderzoek dat reeds verricht is naar criminaliteit, waarbij sekse een kleine of juist een prominente plaats inneemt,¹¹ bestaan er nog vele zwarte vlekken op dit terrein. Allereerst kan dieper worden ingegaan op de interactie tussen rechtbankpersoneel en vrouwen en mannen. Daarnaast is grondiger onderzoek naar de kleine vormen van geweld, waarbinnen vrouwen een groter aandeel hadden, interessant. Ook over seksueel geweld zijn nog weinig historisch wetenschappelijke werken gepubliceerd. Tenslotte is huiselijk geweld een onderwerp waarnaar nog veel onderzoek gedaan kan worden.

¹¹ In de volgende werken is onder andere onderzoek gedaan naar geweld, waarbij ook sekse genoemd is: Van den Brink, *De grote overgang*; Brownmiller, *Against Our Will*; Diederiks, *In een land van justitie*; Faber, *Criminaliteit in de negentiende eeuw*; Kloek, 'Criminaliteit en sekse'.

Stef Ketelaar

'Gevloekt zij de koning!'

De socialistische strijd tegen het koningshuis (1880-1900)

Wie het stof afslaat van de vergeelde bladen uit de begindagen van het Nederlandse socialisme, komt tal van onderwerpen tegen. De roep om algemeen kiesrecht, de invoering van de achturige werkdag en strijd tegen de 'klassejustitie' zijn zo de terugkerende thema's. En dan was er de strijd tegen het koningshuis. De socialistische lectuur stelt de lezer, op zoek naar uitingen van anti-monarchisme, bepaald niet teleur. In vele grote en kleine artikelen wordt de monarchie op de hak genomen en wordt gepleit voor invoering van de republiek.¹

De bestrijding van de monarchie had niet de eerste prioriteit van de socialisten. Wel was het een van de opvallendste strijdpunten. Een strafproces wegens majesteitsschennis leverde de socialistische zaak nu eenmaal veel publiciteit op in een tijd waarin de dorre lectuur van Marx door anderhalve man en een paardenkop werden gelezen.

Socialisten waren republikeinen. Dit was blijkbaar zo vanzelfsprekend dat in geen van de politieke programma's de eis van afschaffing van de monarchie is opgenomen. De historische wortels van het socialisme liggen evenals die van het liberalisme in de dagen van de Franse Revolutie. De leuze waarmee de Franse burgerij zich onttreed van adel en koningschap, *liberté, égalité et fraternité*, resoneerden in de negentiende eeuw in de politieke filosofie van liberalen en socialisten. Voor Marx was de Franse Revolutie weliswaar een klassenrevolutie, maar zij gold ook als 'model' voor de revolutie die moest volgen om alle klassentegenstellingen op te heffen. Een van de verworvenheden die de Franse Revolutie dan toch maar gebracht had was de afschaffing van het koningschap. De invoering van de monarchie in Nederland - men mag het geen restauratie noemen, het was nieuw - was republikeinen een doorn in het oog. Men beschouwde de republiek nu eenmaal als de verwezenlijking van de democratie.

De tegenstelling tussen socialisme en de monarchie mag evident zijn, daarmee is het verloop van de strijd niet geschetst. Het is interessant om te zien hoe het conflict tussen rood en Oranje in de periode 1880-1900 in alle hevigheid losbarstte. De socialisten kwamen toen lijnrecht tegenover de monarchie te staan, waar 'Koning Gorilla' de scepter zwaaide. Het was de robuuste, 'romantische' begintijd van de Sociaal Democratische Bond, de tijd van relletjes en van de persoonsverheerlijking van Domela Nieuwenhuis.

¹ Dit artikel is een bewerking van een afstudeerscriptie bij prof.dr. A. van de Sande. Dank gaat uit naar Derk Jansen die kritisch meelas.

Domela Nieuwenhuis en de Sociaal Democratische Bond

Na enkele mislukte pogingen van de Nederlandse socialisten zich te verenigen, ontstond in 1878 de Sociaal Democratische Vereniging, in 1882 omgedoopt tot Sociaal Democratische Bond (SDB). Zijn ideologie was primair revolutionair, scherp gekant tegen de vijf K's: kerk, koning, kapitaal, kroeg en kazerne. Het ledental oversteeg nog maar nauwelijks de honderd of justitie stelde een onderzoek in naar de vereniging van socialisten en haar leider Ferdinand Domela Nieuwenhuis (1846-1919).² Domela's ster was rijzende aan het proletarisch firmament sinds hij als dominee sociale preken afstak en zich bekommerde om het lot van de arbeiders. De socialist in de dop verloor zijn geloof, legde zijn domineesambt neer en stelde voortaan zijn oratorisch talent en stichtende pen in dienst van de bevrijding van de arbeiders. De boeiende persoonlijkheid van Domela zou jarenlang de richting van het socialisme in Nederland bepalen. Deze grondlegger en baanbreker van het socialisme wist met zijn profetisch woord bij duizenden verdrukten het geloof in een betere toekomst te doen ontbranden. In Friesland gold hij als 'us Forlosser'. Maar zo geliefd als hij was onder zijn aanhangers, zo gehaat was Domela bij zijn tegenstanders.³

De geschiedenis van de SDB is er een van conflicten met de 'boze buitenwereld': liberalen en conservatieven die het algemeen stemrecht onthielden aan het volk, kapitalisten die de arbeiders uitbuiten, de kerk die het volk dom hield, heel het politieke bestel met aan het hoofd de Koning, Willem III met zijn meer dan bourgondische levensstijl. Het is niet verwonderlijk dat uiteindelijk veel van de woede van socialisten zich concentreerde op Willem III: hij was het ultieme symbool van de vermaledijde kapitalistische heerschappij.

Het conflict dat socialisten kregen met de autoriteiten was er een van schaalvergroting. Wat op lokaal niveau begon, eindigde op het hoogste landelijke niveau. In Amsterdam kreeg de SDB het aan de stok met politie-commissaris Stork. Deze 'chanteerde' de zaalhouders. Aangezien het wettelijk niet mogelijk was een openbare vergadering te verbieden, dreigde hij met intrekking van de vergunning waarop zaaleigenaars 'vrijwillig' afzagen van verhuur aan de socialisten. Domela stelde deze praktijk aan de kaak in het blad *Het Paleis van Justitie*. De redactie van het blad steunde hem. Stork was woedend en voegde Domela toe: 'Onthoud je dag!'⁴ Hiermee begon openlijk de strijd tussen socialisten en autoriteiten. Naarstig zocht men naar mogelijkheden om Domela uit te schakelen.

² P. van Horssen en D. Rietveld, 'De Sociaal Democratische Bond. Een onderzoek naar het ontstaan van haar afdelingen en haar sociale structuur', *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 1 (1975) 7-10.

³ Meest recente en eigenlijk ook enige biografie is van Jan Meyers, *Domela. Een hemel op aarde. Leven en streven van Ferdinand Domela Nieuwenhuis* (Amsterdam 1993).

⁴ Meyers, *Domela*, 99-100.

Domela's anti-monarchisme

Op welke wijze uitte zich het anti-monarchisme van de SDB? Op het eerste congres nam de partij als program een Nederlandse vertaling van het program van Gotha van de Duitse socialisten aan. Over de monarchie - of beter, over de afschaffing ervan - repte het met geen woord.⁵ Toch was het staatsrechtelijke ideaal wel degelijk de republiek. Dat blijkt uit *Recht voor Allen* dat voor het eerst op 1 maart 1879 verscheen onder de bezielende leiding van Domela Nieuwenhuis. Het was de eerste en jarenlang ook enige socialistische krant in Nederland. Het blad begon vrij gematigd, kritiek leverend op het liberalisme dat niet meer aan de eisen van de tijd zou voldoen. Maar na een drastische prijsverlaging en een steeds fellere toonzetting belandden zowel tijdschrift als redacteur geheel op socialistisch standpunt.⁶ Voor Domela's anti-monarchisme geldt hetzelfde: hij begon rustig, terloops koning en koningschap bekritiserend, om te eindigen met een ware kruistocht tegen de monarchie.

12^e Jaargang.

Donderdag 1 Mei 1880.

N°. 102.

RECHT VOOR ALLEN

Orgaan der Sociaal-Demokratische Partij.

Elk jaar in juli wijdde *Recht voor Allen* een hoofdartikel aan de 'gewichtige dag in de wereldgeschiedenis', de bestorming van de Bastille op de 14e juli 1789: 'De val van de Bastille was een gewichtige gebeurtenis want hij bracht den genadeslag toe aan het persoonlijk regeerstellen met zijn willekeur en vorstengrillen.' Daarom was deze dag voor republikeinen een 'eeuwig gedenkwaardigen dag' en een 'feestdag bij uitnemendheid'. Tegelijkertijd waarschuwde *Recht voor Allen* tegen al te veel verheerlijking van het verleden zonder te denken aan de toekomst: 'Ach! er bestaan nog zoveel bastilles, machtige fortressen ter onderdrukking des volks (...).'⁷ De strijd was nog niet beslecht. Dat moest het werk van de toekomst zijn.

Naast dit soort republikeinse pleidooien verschenen in *Recht voor Allen* regelmatig aanvallen op Willem III. Zijn drankzucht, zijn publieke onzichtbaarheid, zijn desinteresse in staatszaken; er was niet veel aan de man dat deugde. Bij het overlijden van prins Alexander in 1884 bespotten men de kille relatie die tussen vader en zoon bestond: 'Het vaderhart is diep getroffen, nu het zo missen moet den laatsten zoon, met wien het gedurende het leven zoo innig

⁵ Het program is opgenomen in: W.H. Vliegen, *De Dageraad der volksbevrijding. Schetsen en tafereelen uit de socialistische beweging in Nederland* (Amsterdam 1905) 32-33.

⁶ A.C.J. de Vrankrijker, *Het wervende woord. Geschiedenis der socialistische week- en dagbladpers in Nederland* (Amsterdam 1950) 37-38.

⁷ *Recht voor Allen* 21 (23-7-1881).

verbonden was, dat als de vader in de residentie kwam, uit pure genegenheid de zoon haar verliet.⁸

Als krantenman was Domela een sloper, in zijn andere publicaties was hij een opvoeder die het volk wilde voorlichten en ontwikkelen. Een van de meest verdienstelijke werkjes op dat gebied was *Hoe ons land geregeerd wordt...* dat hij schreef om de 'schromelijke onkunde' die heerste in de arbeidersbeweging te bestrijden. Onderwerpen als 'de gemeente' en 'de Staten-Generaal', maar ook zaken als 'het altaar' en 'de wettelijke plaats der vrouw' passeerden de revue. In het hoofdstuk over 'de Koning' plaatste Domela een aantal stevige kanttekeningen bij de Nederlandse regeringsvorm. De constitutionele monarchie was volgens hem vlees noch vis. Een onschendbare Koning die niet voor zijn daden verantwoordelijk gesteld kan worden is een stropop: 'Men weet blijkbaar zelf niet, hoe men er mede aan moet, men wil hem houden en toch weet men geen plaats voor hem en daarom een grondwettelijk koningschap is een onding, een staatkundige ongerijmdheid.'

Een ander punt van Domela's kritiek betrof de kosten van de monarchie: jaarlijks bedroegen deze 600.000 gulden. Dit kon zonder 'eenige schade' veel goedkoper. Voor de tonnen goud die besteed werden aan de koninklijke stallen konden bijvoorbeeld woningen voor de werklozen worden gebouwd. Domela's conclusie is deze: een republiek is veel goedkoper dan een monarchie.

'Ook erfelijkheid is een dommen bepaling.' Al heeft men een goede vorst, welke waarborg heeft men dat zijn kinderen dezelfde goede eigenschappen bezitten? Door de erfelijke vervulling van het koningschap zit men nu eenmaal 'vast' aan een geslacht, ook al zijn de leden ervan 'de domste, gemeenste en slechtste personen die men zich kan denken'. Dit alles kan men zich besparen in een republiek waar immers de president tijdelijk benoemd is en afzetbaar blijft als men dat wil.

Ten slotte de macht van de Koning. Op papier kon de Koning niets ondernemen zonder goedkeuring van de ministers. Maar voor een doortastende Koning zijn ministers 'gereede werktuigen in zijn handen' en het parlement kan voor voldongen feiten worden geplaatst. De macht drukt nu eenmaal te zwaar op één persoon en de verzoeking van machtsmisbruik is té groot. 'Wij vinden dus dat de Koning onder onzen regeeringsvorm veel kwaad en weinig goed kan doen', luidde Domela's oordeel. Het koningschap was het kind der barbaarsheid. De machtsbeperking door de constitutie was slechts een vermomming, in de praktijk was de monarchie een tirannie. Het grondwettelijk koningschap is uitgevonden als 'middel om volkeren te onderdrukken door hun den schijn van vrijheid te laten'.⁹

Domela's kritiek op de monarchie was fors maar in wezen niet afwijkend van de bezwaren die ook liberalen inbrachten. Geredeneerd vanuit een waarlijk

⁸ *Recht voor Allen* 29 (13-9-1884).

⁹ F. Domela Nieuwenhuis, *Hoe ons land geregeerd wordt op papier en in werkelijkheid* (Amsterdam z.j. [1885])

doctrinair liberalisme was de monarchie, in welke afgezwakte vorm dan ook, een anomalie. Het verdroeg zich niet met beginselen als gelijkheid voor de wet, uitbanning van ieder op geboorte berustend politiek privilege en democratische besluitvorming. Op grond van een dergelijke redenering verklaarde ook de liberaal Samuel van Houten zich in 1885 voor de republiek, al relativeerde hij zijn standpunt door te betogen dat de monarchie zou moeten worden afgeschaft als de tijd er voor rijp was. Een tijd die nog niet gekomen was.¹⁰

Hoewel de toon van *Recht voor Allen* verscherpte en er een conflictsituatie ontstond tussen de SDB en de autoriteiten, speelde de monarchie in de propaganda aanvankelijk geen rol van betekenis. Het waren slechts republikeinse plaagstootjes die men uitdeelde. Toch stevende Domela juist hiermee af op zijn eerste aanvaring met justitie. Een teken aan de wand. Toen in *Recht voor Allen* een vertaald gedicht van de Duitse dichter Heinrich Heine (1797-1856) verscheen werd Domela gedagvaard voor de zin: 'Gevloekt zij de koning, de koning der rijken.' De rechter vroeg Domela waar meneer Heine woonde. Hij antwoordde onverstoort dat Heine een beroemde Duitse dichter was en al lang overleden. En de 'koning der rijken', werd daarmee soms Willem III bedoeld? De rechter begreep al snel dat hij een flater had begaan en van Domela's vervolging kwam niets terecht. 'Maar', schrijft Domela in zijn gedenkschriften, 'wat in 't vat is verzuurd niet'.¹¹

'Willem de Laatste': Het proces Van Ommeren

Tot 1884 bleef het rustig. Daarna laaide de strijd op. In geen enkel jaar spraken socialisten zoveel over een revolutie waarin men oprecht geloofde als in 1885.¹² Door de hoge werkloosheid heerste er veel ellende onder het volk. Hierdoor waren de maatschappelijke en politieke toestand in Nederland gespannen. De roep om algemeen kiesrecht werd steeds luider. De Amsterdamse politie nam van de aanwas van de ledenaantallen van de SDB met ongerustheid kennis. Volgens commissaris Steenberghe dreigden de socialisten een staat in de staat te worden als men niet ingreep.¹³ Een goede aanleiding daarvoor deed zich voor in de nacht van 27 op 28 mei 1885, toen in diverse Hollandse steden aanplakbiljetten werden aangetroffen, gesteld in de vorm van een Koninklijk Besluit. Er stond te lezen dat 'Willem de Laatste' zijn einde voelde naderen en dat hij alle 'ongerechtigheden, kuiperijen en knoeierijen' door hem of in zijn naam bedreven, wenste goed te maken. De koning deed afstand van zijn jaarlijks traktement en 'van al wat verder uit het zweet en bloed der arbeiders afdruppelde op Ons en Onze bedorven hofhouding'. 'Willem de Laatste'

¹⁰ Nico Wilterdink, 'Leve de republiek!' Anti-monarchisme in Nederland', *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift* 2 (1989) 139.

¹¹ F. Domela Nieuwenhuis, *Van christen tot anarchist* (Amsterdam 1910) 119.

¹² Vliegen, *Dageraad* I, 112.

¹³ J. Charité, *De Sociaal Democratische Bond als orde- en gezagsprobleem* (Den Haag 1972) 61.

besloot met 'een diep gevoel van schaamte Onzen nederigen dank te brengen aan het Lieve Nederlandsche volk dat zoo geduldig en lankmoedig Ons en Onze familie en verderen nasleep heeft gevoed en onderhouden'.¹⁴ De Amsterdamse politie arresteerde de notarisklerk Bart van Ommeren, socialist en secretaris van de Bond voor het Algemeen Kiesrecht, op verdenking van het plakken van de biljetten. Door alle ophef maakte justitie een *cause célèbre*. De officier van justitie had aanvankelijk niet eens willen vervolgen omdat hiermee de rust het best gediend was. Vervolging werkte slechts als 'reclame waaruit bij jonge opgewonden mannen rijkelijk munt geslagen zou worden'.¹⁵ Volgens sommigen ging destijds het gerucht dat de koning zó woedend was geworden, dat de politie, om hem niet te ontstemmen, het tot haar plicht rekende 'althans iemand te vatten'. Meer aannemelijk lijkt de verklaring dat de autoriteiten de anti-koningsgezindheid van de socialisten wilden doen uitkomen om zo 'in de oranjeliefde van het volk een dam te zoeken tegen de socialisten'.¹⁶

De rechtbank veroordeelde Van Ommeren op basis van flinterdun bewijsmateriaal tot één jaar eenzame opsluiting. Terwijl Van Ommeren zijn boeltje kon inpakken, viel *Recht voor Allen* uit: 'Hoe diep moet gij de rechters wel verachten, die, als gehuurde knechten van den troon, de wetten schenden en het recht verkrachten en als lakeien hunk'ren naar hun loon'.¹⁷

Voor de socialisten was het duidelijk: als socialist was men per definitie verdacht en Van Ommeren stond terecht in een politiek proces. Een dergelijk geruchtmakende zaak had Nederland sinds jaren niet gezien. De oplage van *Recht voor Allen* schoot omhoog naar 30.000 exemplaren. De politie trachtte de colportage te verhinderen en dat gaf weer aanleiding tot talloze opstootjes. *Recht voor Allen* ging steeds heviger tekeer tegen de 'klassejustitie'. Met de aanplakzaak brak een tijd van ruwe socialistenvervolging aan. 'De affaire-Van Ommeren was niet de oorzaak van de haat van rood voor Oranje en omgekeerd', schrijft Meyers terecht, 'maar wakkerde deze wel flink aan'.¹⁸ Het bleef onrustig in Amsterdam, waar optochten met rode vlaggen door de straten trokken. De burgerlijke pers meende dat tegen het 'revolutionaire geweld' alleen wapens nog redding konden brengen.

¹⁴ Het pamflet is opgenomen in: P. de Rooy, *Een revolutie die voorbij ging. Domela Nieuwenhuis en het Palingoproer* (Bussum 1971) 27-28.

¹⁵ Charité, *De Sociaal Democratische Bond*, 65 e.v.

¹⁶ Vliegen, *Dageraad* I, 118.

¹⁷ *Recht voor Allen* 2 (6-1-1886).

¹⁸ Meyers, *Domela*, 113.

'De koning komt!': Het proces Domela Nieuwenhuis

De veroordeling van Van Ommeren had veel kwaad bloed gezet bij de socialisten. Maar ondanks alle verontwaardiging over het gemene spel van de 'klassejustitie' was de propagandistische waarde gebleken van een proces wegens majesteitsschennis. De SDB had nog nooit zoveel aandacht gehad in de landelijke pers. De conservatieve bladen waarschuwden steeds feller voor het rode gevaar, maar er waren liberale kranten die de socialistenvervolging afkeurden en eindelijk aandacht besteedden aan de 'sociale kwestie'. Kortom, majesteitsschennis bleek voor de socialisten een effectief propagandamiddel.

Nu bracht het koninklijk paar ieder jaar na Pasen een bezoek aan de hoofdstad. Naar aanleiding hiervan verscheen in *Recht voor Allen* een artikel met de titel 'De koning komt!'. De auteur stak de draak met de 'malle vertoning, genaamd de aankomst van Z.M. met vrouw en dochtertje op het balkon van 't paleis op den Dam'. Verder heette het dat de koning maar 'weinig werk van zijn baantje maakt'.¹⁹ Het bewuste artikel was voor enkele burgerlijke bladen aanleiding om op vervolging van Domela Nieuwenhuis aan te sturen. Justitie zat er echter al achteraan, erop gebrand Domela achter de tralies te krijgen en het socialisme een slag toe te brengen. Het kwam tot een dagvaarding waarin Domela werd beschuldigd van 'boosaardiglijk en openbaar smaden, honen en lasteren van persoon des konings'.²⁰ In de aanloop van het proces verschenen in *Recht voor Allen* diverse stukjes waarin men de spot dreef met de koning. Dit zal de rechters niet mild gestemd hebben in het te wijzen vonnis, iets wat Domela later ook wel inzag.²¹

De toon was gezet voor het proces goed en wel begonnen was. Bij de socialisten ontbrak alle vertrouwen in justitie: het zou wel weer een politiek proces worden. De zaak diende 10 juni voor de Haagse rechtbank waar zich een grote menigte aanhangers en nieuwsgierigen verzameld had. Terwijl de officier van justitie twee jaar eenzame opsluiting eiste wegens majesteitsschennis, ging er een 'rilling door het publiek'²² vanwege de forse eis. Na het requisitoir hield Domela, die geen advocaat had genomen, een lang pleidooi. Het werd een 'rede voor de galerij'. In het artikel stond volgens Domela niets waardoor hij de koning zou hebben gesmaad of gehoond. De vervolging, zei hij, was ingesteld 'omdat het door mij is gezegd. Ik ben schuldig, omdat ik het ben'. Volgens hem was het streven van de SDB niet gericht op de ontronning van de koning. 'De hoofdzaak moet blijven om allen een menschwaardig bestaan te bezorgen (...) Leve het socialisme!'²³

De rechter achtte alle in de aanklacht gestelde punten wettig en overtuigend

¹⁹ *Recht voor Allen* 33 (24-4-1886).

²⁰ *Recht voor Allen* 42 (26-5-1886).

²¹ Nieuwenhuis, *Van christen tot anarchist*, 147.

²² Vliegen, *Dageraad* I, 169.

²³ *Recht voor Allen* 49 (19-6-1886) bevatte in een 'bijvoegsel' Domela's pleidooi. Het verscheen later ook nog als brochure in een oplage van 40.000 exemplaren.

bewezen en hij veroordeelde Domela tot één jaar eenzame opsluiting. De verontwaardiging in socialistische kringen kende geen grenzen. In Amsterdam volgden onrustige dagen met als hoogtepunt een mislukte poging tot doodslag op de gehate commissaris Stork. De dader, een opgewonden socialist, kreeg acht jaar gevangenisstraf voor zijn daad.²⁴ Domela's ster was nu, met 'martelaarskroon' door de 'klassejustitie' op zijn hoofd geplaatst, hoger gerezen dan van enige volksleider in Nederland ooit. De socialistische propagandamachine draaide op volle toeren. In de liberale pers klonken intussen steeds meer geluiden van afkeuring over Domela's veroordeling, koren op de molen van de SDB. De atmosfeer in Amsterdam was zo gespannen dat velen de 'Grote Dag' met rasse schreden zagen naderen. Toen op 25 juli het geweld losbarstte in de Jordaan dacht men dat het moment van revolutie daar was. In de teleurstelling om de afloop van wat een 'ordinaire' rel bleek met 26 doden en die later bekend is geworden als het Palingoproer, keerden velen zich van het socialisme af. Hoewel de socialisten met het oproer niets te maken hadden, kregen ze wel de schuld. Domela kreeg de publieke opinie tegen zich.²⁵

Tijdens het hoger beroep had Domela nog een verrassing voor de rechters in petto: hij confronteerde hen met een zekere Adriaan Boelens. Deze beweerde de echte schrijver te zijn van het artikel waarvoor Domela veroordeeld was. Boelens had zich, geschrokken van het vonnis, pas gemeld na Domela's veroordeling in eerste aanleg. Domela had zich aanvankelijk verantwoordelijk gesteld voor het artikel omdat anders de drukker van *Recht voor Allen* vervolgd zou worden. Al zeiden cynici dat het bijvoegen van een 'martelaarskroon' Domela's positie als volksleider 'te zeer zou versterken om ze niet te begeeren'.²⁶ Het publiek was weinig ingenomen met de onverwachte wending: 'Domela Nieuwenhuis, die als een held op weg was gegaan, komt weder als een gewoon mensch thuis', schreef *De Amsterdammer*. Had het hof hem vrijgesproken, dan zou dat schadelijke gevolgen hebben gehad voor zijn populariteit.²⁷ Maar het hof geloofde Boelens niet en bekrachtigde de uitspraak van de rechtbank. Vreemd genoeg ontkwam Boelens aan een vervolging wegens het plegen van meened.

Het arrest veroorzaakte opnieuw grote opschudding in de socialistische gelederen. 'De rechtspest is over ons uitgebroken!', schreef *Recht voor Allen*. Domela restte nog de gang naar de Hoge Raad, al lokte dit perspectief nauwelijks. Hij deed het om louter propagandistische redenen.

Het keerpunt van 1887: 'Koning Gorilla' en Oranjefuries

Na jaren van opgang raakte de socialistische beweging in 1887 in een

²⁴ De Rooy, *Een revolutie die voorbij ging*, 54.

²⁵ *Ibidem*, 56-80.

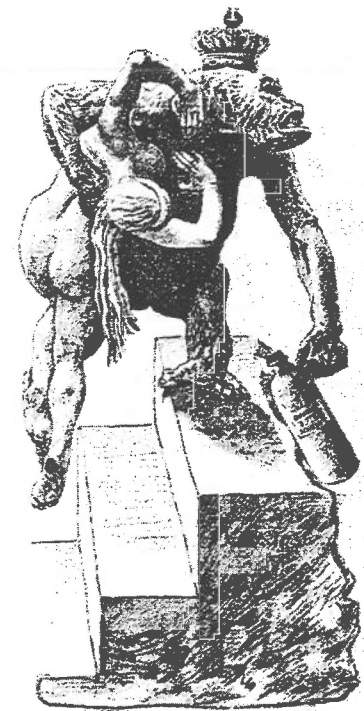
²⁶ Vliegen, *Dageraad* I, 167-168.

²⁷ *Ibidem*, 182.

neergaande spiraal. Een deel van de achterban was teleurgesteld en geloofde niet langer in de mooie woorden van Domela over de nakende revolutie. Had een tiental soldaten in de Jordaan niet zonder enige moeite de onrust de kop ingedrukt?

In deze tijd vierde Willem III zijn zeventigste verjaardag. De bezorgde burgerij greep de gelegenheid aan om feesten te organiseren en zo met het aloude middel van 'brood en spelen' een dam tegen de anti-monarchistische agitatie van de socialisten op te werpen. Achter de leuze 'Oranje boven!' schaarde zich nu iedereen die aan het socialisme vijandig was.²⁸

De avond dat Van Ommeren terugkeerde uit de gevangenis en feestelijk werd ingehaald, maakte de Hoge Raad bekend dat het cassatieberoep van Domela verworpen was. 'Het is volbracht!' kopte *Recht voor Allen*. Domela was als 'prooi voorgeworpen aan het hof en beursroofgedierte (...) omdat hij hen bemoeilijkte in het plunderen en vermoorden des volks'.²⁹ Voordat de politie hem arresteerde nam Domela afscheid van duizenden aanhangers. In een emotionele rede vergeleek hij zichzelf met Jezus en zijn lijdensweg: 'Elke hervormer heeft zulk een *via dolorosa*'.³⁰ Naarmate de liberalen en conservatieven zich meer en meer achter de Oranjeaan scharden, ontstond een ongekende polarisatie tussen de partijen. Op de verheerlijking van Oranje door conservatieven en liberalen reageerde *Recht voor Allen* door steeds fellere aanvallen te lanceren op het koningschap, maar meer nog, op de persoon van Willem III. Zo verscheen begin februari, juist voor Willems verjaardag, *Uit het leven van koning Gorilla*, een schot-schrift van een tiental pagina's dik. Het werd in een

'Koning Gorilla', uit: *De Roode Duivel*.

²⁸ H. te Velde, *Gemeenschapszin en plichtsbefef. Liberalisme en nationalisme in Nederland, 1870-1918* (Den Haag 1992) 137.

²⁹ *Recht voor Allen* 4 (12-1-1887).

³⁰ Meyers, *Domela* 157.

oplage van 100.000 exemplaren in de handel gebracht. De meeste passages eruit waren gebaseerd op de incidenten rond Willem III, die in roddels de ronde deden. De auteur van het stuk was Sicco Roorda van Eysinga (1825-1887). Hoewel geen socialist, genoot hij de reputatie 'een lastig mens' te zijn, een tegendraadse persoonlijkheid die het graag voor de verdrukten opnam.³¹

Koning Gorilla werkte provocerend. Etalages waar het uitgestald lag, werden stukgeslagen. Vanaf 19 februari, de verjaardag van de koning, trokken relschoppende lieden door Amsterdam, op zoek naar socialisten om ze te molesteren. Op hun beurt stelden de socialisten zich uitdagend op door het zingen van liederen en venten van *Koning Gorilla. Recht voor Allen* deed uitgebreid verslag van de plundertochten 'gedekt door de kleuren van Oranje'. De haat van de socialisten werd dus als vanzelf op de koning gericht toen het geweld tegen hen 'in naam van Oranje' werd gepleegd. Door de 'Oranjefuries' kreeg de SDB harde klappen. Zonder Domela, de voorganger die in de gevangenis zat, was de SDB niet in staat een krachtige koers te varen. Het aantal leden in Amsterdam liep terug van 1000 in 1886 tot 200 in 1888.³² De oranje dam die de autoriteiten hadden opgeworpen, bleek inderdaad het rode gevaar te keren.

Met Domela ging het slecht. In de gevangenis kreeg hij een echte boevenbehandeling. Zijn spullen werden hem afgenomen, zijn baard werd afgeknipt, zijn haar gemillimeterd. Hij moest zich gaan bezighouden met het plakken van stijfseldoosjes voor de firma *Duyvis*. Ten onrechte zongen Oranjeklanten: 'Nieuwenhuis mot zakkies plakken, hi ha ho!' Het eten was slecht en Domela leed erg onder de koude. Hij zonk weg in neerslachtigheid en zijn gezondheid ging met rasse schreden achteruit. Maar onverwacht was er een lichtpuntje voor de socialisten. Op 31 augustus, Prinsessedag, kwam Domela vervroegd vrij. De jarige Wilhelmina zou als verjaardagsgeschenk aan papa de vrijlating van mijnheer Nieuwenhuis hebben gevraagd. De koning die dol was op haar, kon het kind niets weigeren. De Oranjemythe kreeg een ontroerende aanvulling.³³

Domela's terugkeer werd een ware triomftocht. Het regende bloemen en velen konden hun tranen niet bedwingen toen hij broodmager, zonder baard en met kort haar, het podium betrad. Zijn status als messias van de arbeiders was voorgoed gevestigd. De tegenstelling tussen rood en oranje echter ook. *Recht voor Allen* stookte het vuurtje verder op: 'Te laat, Oranje, te laat, gij hebt gedwaald!'³⁴

In 1888 won Domela voor het district Schoterland een Kamerzetel die hij tot 1891 zou bezetten. De verkiezing van de ex-bajesklant en 'volksopruier' veroor-

³¹ Hans Vervoort, 'Sicco Roorda van Eysinga. Zijn eigen vijand' *Engelbewaarder* 14 (1979) 187 e.v.

³² Nieuwenhuis, *Van christen tot anarchist*, 131.

³³ Meyers, *Domela*, 186.

³⁴ *Recht voor Allen* 79 (2-9-1886).

zaakte de nodige sensatie. De koning was woedend en zou gezegd hebben de Staten-Generaal nooit meer te openen zolang 'die kerel' in de Tweede Kamer zat.³⁵ Inderdaad heeft Willem III dit, toeval of niet, tot aan zijn dood overgelaten aan een commissie. Zijn slechte gezondheidstoestand vormde het excuus.

Domela kreeg in de Kamer de behandeling van een paria. Hij was echter bereid af te zien. De Tweede Kamer vormde een belangrijk nieuw strijdtoneel vanwege de publiciteitswaarde. Toen Willem III in 1890 overleed, greep Domela de gelegenheid aan zijn republikeinse overtuiging te propageren. Volgens hem was er geen enkele sprake van rouw onder het Nederlandse volk. Hij weigerde dan ook het 'adres van rouwbeklag' te ondertekenen.³⁶ De burgerlijke bladen spraken er schande van. Bij een andere gelegenheid protesteerde Domela tegen het hoge inkomen van de troon dat hij gezien de omstandigheden niet kon wettigen. Hij stond hierin, zoals gewoonlijk, alleen.³⁷

Domela boekte als Kamerlid geen enkel tastbaar resultaat. Dat lag vooral aan het feit dat hij politiek geïsoleerd stond. Zijn republikeinse overtuiging heeft hij enige malen met verve beleden. Hij deed dit op een zakelijke wijze, al balanceerde hij op het randje toen hij, principieel als hij was, weigerde mee te rouwen om de dood van Willem III.

Koninklijk bezoek aan Friesland

Na Willems overlijden in 1890 nam Emma de koninklijke honneurs waar voor haar minderjarige dochter. Wilhelmina zou in 1898 de troon bestijgen, het jaar waarin ze achttien werd.

Emma's vervulling van het koningschap betekende een radicale stijlbreuk met het verleden. Van het bloedeloze koningschap onder Willem III was geen sprake meer. Ze was nauw betrokken bij kabinetsformaties en maakte zaak van een grotere zichtbaarheid van het koningshuis. Een wereld van verschil met de monarchie onder de barse, ongeïnteresseerde Willem III.³⁸ In de zomer van 1892 bezochten Emma en Wilhelmina de provincie Friesland, om er 'de geest op te wekken'. Dit was hard nodig aangezien het noorden steeds roder kleurde. Het gebied vormde een toneel van stakingen en sociale onrust. De SDB zag er zijn afdelingen snel in aantal toenemen, tot 53 in 1894.³⁹ 'Er zat electriciteit in de lucht', schreef Pieter Jelles Troelstra in zijn *Gedenkschriften* over de aankomst van de koninklijke stoet in Friesland. Troelstra was een jonge dichter die als advocaat in de socialistische beweging verzeild raakte doordat hij in strafprocessen socialisten bijstond. In 1890 trad hij toe tot de SDB. Bij het

³⁵ Nieuwenhuis, *Van christen tot anarchist*, 221.

³⁶ *Handelingen der Staten-Generaal* II (1890-1891) 153-156.

³⁷ *Handelingen* (1891-1892) 813-815.

³⁸ Joris Abeling, *Teloorgang en wederopstanding van de Nederlandse monarchie 1848-1898* (Amsterdam 1996) 108-112.

³⁹ Johan Frieswijk, *Socialisme in Friesland 1880-1900* (Amsterdam 1977) 7-8.

koninklijk bezoek speelde Troelstra een belangrijke rol in de socialistische agitatie. Het bezoek moest worden aangegrepen om te pleiten voor het algemeen kiesrecht en te protesteren tegen de treurige toestand van de arbeiders. De koningin kreeg het verwijt dat ze niets voor de behoeftigen ondernam en slechts de belangen van de kapitalisten behartigde. De provincie mocht dan rood zijn, Troelstra had zich 'op den gevaarlijken weg van bestrijding van het koningschap' gewaagd, en moest dit dan ook zuur bekopen. Zijn populariteit liep een flinke deuk op, zijn positie in Leeuwarden werd zelfs onmogelijk.⁴⁰ Wie aan het koningschap kwam had het bij de grote massa verbruid. Troelstra leerde een pijnlijke les.

De SDAP en het koningschap

Uit onvrede over de toenemende anarchistische koers die Domela met de SDB was gaan varen, besloten 'twaalf apostelen' aangevoerd door Troelstra in 1894 tot de oprichting van een nieuwe socialistische partij. De Sociaal Democratische Arbeiders Partij (SDAP) wilde een revolutionair cachet behouden, maar in tegenstelling tot de SDB geen strijdmiddel uitsluiten. Deze partij had na Domela's teleurstellende parlementaire avontuur de politieke strijd opgegeven om zich te beperken tot economische strijdmiddelen als de werkstaking. De oprichting van de SDAP was de afsluiting van een utopisch getint socialisme en het begin van een meer realistisch en parlementair socialisme.⁴¹ Terwijl *Recht voor Allen* nu Domela's anarchistische overtuiging vertolkte, beschikte de SDAP over een aantal bladen, waaronder het door Troelstra geredigeerde *De Baanbreker*, waarin de parlementaire actie werd verdedigd. In 1895 hield de nieuwe partij haar eerste congres. Van de afdeling Maastricht kwam het voorstel om in het strijdprogramma de eis 'afschaffing van het koningschap' op te nemen. Troelstra verzette zich hevig tegen opname van dit punt. Volgens hem was het niet de moeite waard zich 'daarvoor warm te maken'. Het koningschap in Nederland is een onschadelijk ornament, zo betoogde hij. 'Overwint de sociaal-democratie, dan valt dit stelletje vanzelf.' Het voorstel van Maastricht haalde het niet.⁴² De gang van zaken kreeg de nodige aandacht in de burgerlijke pers. Daar klonk het verwijt dat de verwerping van het voorstel was geschied om opportunistische redenen. Opname van de eis zou velen maar afkerig maken van het socialisme.⁴³ Het verwijt was niet onterecht. Bij veel socialisten stonden de Oranjefuries van 1887 nog vers in het geheugen. En had Troelstra niet zijn eigen lesje geleerd in Friesland? Hij kon niet anders dan het verwijt van opportunisme afwijzen. Troelstra gooide er nog eens een artikel tegen aan. Volgens hem was sinds de Franse Revolutie en de

⁴⁰ P.J. Troelstra, *Gedenkschriften II: Groei* (Amsterdam 1928) 33-39.

⁴¹ D.J. Wansink, *Het socialisme op de tweesprong. De geboorte van de S.D.A.P.* (Haarlem 1939) 176-177.

⁴² *De Wachter* 124 (20-4-1895).

⁴³ *De Baanbreker* 127 (11-5-1895).

grondwetsherziening van 1848 het koningschap verworden tot de 'zetbaas der bourgeoisie'. Men moet derhalve niet strijden tegen het koningschap maar tegen de werkelijke machthebbers in het kapitalistische bestel. Een kapitalistische republiek is geen haar beter dan een kapitalistische monarchie. 'Alleen de sociaal-democratische republiek is waard, er voor te strijden.'⁴⁴ De grote leider had gesproken. Afschaffing van de monarchie was in de nieuwe, goed-marxistische opvatting geen strijdpunt. Maar was opportunisme hem vreemd? De strijd tegen het koningschap had de socialisten, na het aanvankelijke propagandistische voordeel rond de veroordeling van Domela, slechts ellende gebracht.

Bij de verkiezingen van 1897 sprong de SDAP met succes in het gat dat de SDB had achtergelaten door de 'parlementaire weg' te verlaten. Twee SDAP'ers konden een Kamerzetel gaan innemen. Naast Troelstra was dat de gefortuneerde socialist Henri van Kol. Met het aftreden van Emma en de inhuldiging van Wilhelmina in zicht, gaf Troelstra in het parlement al aan waar zijn partij zou staan: de SDAP zou niet de geringste poging doen de feestvreugde te vergallen.⁴⁵ Zou Troelstra woord houden?

Bij Wilhelmina's inhuldiging

De aanstaande troonsbestijging van Wilhelmina deed de gemoederen in het land oplaaien. Overal waren burgercomités druk in de weer met voorbereidingen terwijl in de pers een aanzwellende stroom artikelen verscheen over de inhuldiging en het koningschap. De socialistische bladen konden niet achterblijven. Uitvoerig bediscussieerde men de deelname aan de feesten. Hoe had een socialist stelling te nemen? De behoefte deed zich blijkbaar gevoelen om namens de partij een officieel standpunt naar buiten te brengen in de vorm van een manifest. De SDAP verklaarde hierin geen deel te nemen aan de feesten en riep alle 'bewuste arbeiders' op haar voorbeeld te volgen. Ze voegde eraan toe de feestviering, hoewel deze vijandig was aan de democratie en aan het volk, niet te zullen verstoren.⁴⁶ Het standpunt van de SDAP was dus onthouding. Dit hield niet alleen in geen deelneming, maar ook vermindering van tegendemonstraties die een tegenstelling opriepen tussen de socialisten en de feestvierende massa. Een massa die uit politiek onverschillige elementen bestond, voor wie in hun vreugdeloze bestaan slechts de feestroes gold. Zij konden in de toekomst nog voor het socialisme gewonnen worden.

De feestelijkheden begonnen op 5 september 1898 met de plechtige intocht van beide koninginnen in Amsterdam. Een enorme menigte was op de been maar geen wanklank verstoorde het indrukwekkende schouwspel. De gevreesde

⁴⁴ *De Baanbreker* 75 (4-5-1895).

⁴⁵ *Handelingen II* (1897-1898) 822-823.

⁴⁶ Het manifest is opgenomen in: D.H. Couvee, *Leve de Willemien! Het jaar 1898 van Wilhelmina's inhuldiging opnieuw beleefd* (Den Haag 1958) 255-257.

socialisten lieten zich niet zien. Op 6 september volgde Wilhelmina's inhuldiging en de eedsaflegging. Troelstra en Van Kol waren hierbij demonstratief afwezig. Terwijl in Nederland het inhuldigingsfeest zonder grote incidenten verliep, vermoordde een Italiaanse anarchist keizerin Elisabeth van Oostenrijk. Hoewel in Nederland de feesten doorgingen speurde Emma angstig de menigte af, beducht voor anarchisten.⁴⁷ Haar angst was ongegrond. In Nederland moesten juist de anarchisten vrezen voor hun leven. In het rustieke plaatsje Baarn pleegden dorpelingen een aanslag op Domela Nieuwenhuis die daar de zomer doorbracht in een gehuurd huisje. Hij had geweigerd de vlag uit te steken.⁴⁸ Overigens maakte Domela zich flink kwaad over de opstelling van de SDAP inzake de feesten. Hij verweet de partij dat ze zich onthield van protest. Hij wist wel waarom: 'Zeker als voorzorgsmaatregel bij de stembus, opdat de liberalen hun niet zouden kunnen verwijten, dat zij tegen het koningschap agiteerden.'⁴⁹ Toen Troelstra zich echter beklaagde over de liederlijkheid, de dronkenschap en de rellen waarmee volgens hem de feesten gepaard waren gegaan, kreeg hij de hele Tweede Kamer over zich heen en wond Premier Pierson zich flink op: 'Wat hebben wij hedenmorgen anders gehoord dan een schreeuwenden wanklank (...) van harmonie was hier geen sprake, maar louter wanklank.' Volgens Troelstra wist het volk niet eens waarom het feestvierde. Pierson repliceerde: 'Neen, het volk weet dat bij uitnemendheid; doch er is er hier één die er niets van begrijpt en dat is de heer Troelstra.'⁵⁰

Zo wisselden de dagen van feestelijkheden en parlementaire twisten elkaar af. Voor de SDAP was het geen onverdeeld succes geworden. Een gedeelte van de arbeiders had zich inderdaad afzijdig gehouden, een groter deel vierde de feesten echter vrolijk mee. Voor de anarchisten onder leiding van Domela was de inhuldiging een grote deceptie. Van enig verzet was geen sprake geweest, ondanks de propaganda die men in de vorm van strooibiljetten had gemaakt.⁵¹

Besluit

In tegenstelling tot Domela's ineenschrompelende clubje van 'vrije socialisten', groeide de SDAP onder Troelstra bij iedere volgende verkiezing. In de twintigste eeuw ging de partij volop meetellen in het politiek-maatschappelijke leven. De monarchie, waarvan men de ondergang zo vaak voorspeld had, bleek hardnekkig in haar voortbestaan. Nog vele malen stonden socialisme en monarchie tegenover elkaar. Het meest saillant in 1918 bij 'Troelstra's vergissing'. Toch waren de tijden veranderd. Dit bleek bijvoorbeeld al in 1913 toen Troelstra zijn opwachting maakte op het Loo. Opmerkelijk zijn de woorden die Wilhelmina toen schreef aan Emma: 'Troelstra is een genie (...)

⁴⁷ Cees Fasseur, *Wilhelmina. De jonge koningin* (Amsterdam 1998) 175.

⁴⁸ Meyers, *Domela*, 312-314.

⁴⁹ Nieuwenhuis, *Van christen tot anarchist*, 473-474.

⁵⁰ *Handelingen II* (1898-1899) 52.

⁵¹ Couvee, *Leve de Willemien*, 258-264.

beslist de knapste van de ter conferentie ontboden, doodjammer dat hij tot die partij behoort (...) Zijn manieren waren onberispelijk.'⁵² Het koningschap lag weliswaar nog steeds gevoelig binnen de SDAP, maar het thema was niet meer allesoverheersend zoals het in de jaren tachtig was geweest. Het socialisme was veranderd, minder robuust, realistischer geworden. Evenzo veranderde de invulling van het koningschap. Willem III gold voor socialisten als de baarlijke duivel. Zijn opvolgers, Emma, maar vooral Wilhelmina, gaven minder aanstoot. Het anti-monarchisme werd zakelijker. De kritiek richtte zich minder op personen en meer op het instituut monarchie als zodanig. Bij de SDAP leefde ook het gezonde verstand dat een al te opvallende republikeinse opstelling slechts nadelig uitpakte voor de socialistische zaak. Troelstra manoeuvreerde daarom voorzichtiger dan Domela en de SDB in het verleden hadden gedaan, al liet hij zich een enkele keer meeslepen door zijn temperament. Zijn pragmatische zin zei hem zijn toon te matigen. Zijn liberale juridische opleiding leerde hem dat de monarchie een verouderd instituut was dat moest verdwijnen. Zijn marxistische overtuiging zei hem niet tegen de monarchie te strijden: 'Overwint de sociaal-democratie, dan valt dit stelletje vanzelf.'

(advertentie)

restaurant HET SAVARIJN

Lunch: maandag t/m vrijdag vanaf 12.00 uur
Diner: maandag t/m zaterdag vanaf 17.00 uur

zondag rustdag

Van der Bruggenstraat 14, 6511 SL Nijmegen
reserveren onder nummer 024 - 323 26 15

⁵² Fasseur, *Wilhelmina*, 378-383.

Juke Fluitsma

Il secolo nevrosico

Neurasthenie in het medisch discours in Italië (1880-1915)

De nieuwe zenuwachtigheid

Slapeloosheid, roodheid van het gelaat, akelige dromen, prikkelbaarheid der hersenen (...), allerlei soort van pijn, zwakke stem, prikkelbaar gemoed, pijnlijke gevoeligheid van de tanden en het tandvleesch, verlangen naar prikkels en verdoovingsmiddelen te gelijk, vrees voor onweer, voor verantwoordelijkheid, voor open plaatsen of gesloten ruimtes, vrees voor gezelschap en vrees om alleen te zijn, vrees zelfs om vrees te hebben, ziekelijke gevoeligheid der ruggegraat én van het gehele lichaam, koude handen en voeten, bevende of veranderde polsslag en hartklopping, plaatselijke spierkramp, algemeene of plaatselijke koortsrilling of gevoel van hitte, pijn aan den bilnaad, geheele of gedeeltelijke impotentie...¹

Voelt u zich al een beetje neurastheen na het lezen van deze lijst van symptomen? En weet u, dit is nog niet eens alles. Aan de lijdensweg van de neurasthenie-patiënt lijkt geen einde te komen. Van humeurigheid tot verlamingsverschijnselen, alles kan wijzen op neurasthenie, wat letterlijk zenuwzwakte betekent. Neurasthenie wordt echter heden ten dage niet meer gebruikt als diagnose, in ieder geval niet in onze contreien.² Wat de kans klein maakt dat u werkelijk aan deze aandoening zou lijden. Maar aan het einde van de negentiende eeuw en aan het begin van de twintigste genoot neurasthenie een ongekennde populariteit in Europa en Amerika. Het leek soms welhaast de vormen aan te nemen van een heuse epidemie als we publicaties uit het fin de siècle mogen geloven en er verschenen heel wat publicaties.³

Uit deze publicaties kwam naar voren dat neurasthenie meer was dan alleen een ziekte. Men kan in het geval van neurasthenie beter spreken van een concept of constructie, want er zijn allerhande invullingen te geven aan het beeld en de functie van de zenuwaandoening. De diagnose, remedies en oorzaken verschilden van land tot land, van arts tot arts en vaak was er een politiek-maatschappelijke component in het spel.

Neuroloog en electrotherapeut George Miller Beard kwam de twijfelachtige eer toe de 'ontdekker' te zijn van de ziekte, hoewel hij niet de eerste was die de

¹ Oorspronkelijk is deze lijst van symptomen afkomstig uit *Il secolo nevrosico* van Paulo Mantegazza dat in 1887 verscheen. Mantegazza had zijn lijst ontleend aan het werk van neuroloog en electrotherapeut, George Miller Beard. Ik heb voor dit artikel echter gebruik gemaakt van de vertaling van Dr. N.B. Donkersloot, genaamd *Onze nerveuze eeuw* (Den Haag 1888). De lijst van symptomen is te vinden op de pagina's 8, 9 en 10.

² Volgens Roy Porter wordt neurasthenie nog steeds gediagnosticeerd in China. Roy Porter, *A social history of madness* (Londen 1987) 9.

³ Dit artikel kwam mede tot stand dankzij het Nederlands Instituut te Rome.

term gebezigd had. In 1851 verscheen het woord namelijk al in een medische lexicon, maar het was Beard die bekendheid gaf aan neurasthenie.⁴ Deze Amerikaanse arts schreef in 1880 *A practical treatise on nervous exhaustion (neurasthenia): its symptoms, nature, sequences, treatment* en in 1881 *American Nervousness: its causes and consequences*. Beard gaf de aandoening een plaats tussen de functionele neurosen, zoals hysterie en hypochondrie. Een functionele neurose is een aandoening waarbij het zenuwstelsel is aangetast, zonder dat dat zichtbaar is. Dit zorgde voor veel speculatie over de oorzaak en de mogelijke remedie van de zenuwziekte.

Hij verbond de ziekte met de moderniteit en alles wat daarmee te maken had. Het was een ziekte van de beschaafde Amerikaan die te hard zijn hersens gebruikte en daardoor last kreeg van uitgeputte zenuwen. Het zou slechts een aanpassingsziekte zijn, die spoedig overwonnen zou worden als de Amerikaanse bevolking gewend was geraakt aan het snelle leven. Het was een geval van tijdelijke oververhitting, zo men wil.⁵ De Amerikaanse arts Seilas Weir Mitchell bedacht daarop een kuur die een grote populariteit zou krijgen in vooral Groot-Brittannië, de zogenaamde rustkuur, voornamelijk gebaseerd op het houden van bedrust en het volgen van een aansterkend dieet.⁶

Een internationale epidemie

Vanuit de Verenigde Staten begon neurasthenie aan een triomftocht door Europa waar het in elk land een specifieke invulling kreeg. Historici hebben zich verdiept in de geschiedenis van neurasthenie in Nederland, Duitsland, Groot-Brittannië en Frankrijk, maar tot nu toe is neurasthenie in Italië een onontgonnen gebied en dat terwijl Italië veel overeenkomsten vertoonde met bovenstaande landen. Evenals Duitsland was Italië in de jaren zeventig van de negentiende eeuw een politieke eenheid geworden en kwam ook daar de modernisering op gang. De vraag wat het beeld en de functie van het neurasthenieconcept was in het medisch discours in Italië (1880-1915) staat in dit artikel centraal.

Allereerst zal aandacht geschonken worden aan de opkomst van de medische stand in het algemeen en de psychiatrie in het bijzonder binnen de context van de nieuwe Italiaanse staat. Daarna volgt een deel over het beeld van neurasthenie. De neurasthenie-patient, de oorzaken en de remedies zijn de belangrijkste thema's van dit deel. Werd vooral de burgerij getroffen zoals

⁴ Tom Lutz, *Varieties of medical experience: doctors and patients, psyche and soma in America* (wordt in 2001 gepubliceerd). Al het ongepubliceerd materiaal waar ik gebruik van heb gemaakt voor dit artikel, wordt gepubliceerd in het najaar van 2001 en is geschreven naar aanleiding van een neurasthenieconferentie gehouden aan de UvA in juni 2000, onder andere georganiseerd door Marijke Gijswijt-Hofstra.

⁵ George F. Drinka, *The birth of a neurosis. Myth, malady and the Victorians* (New York 1984) 194; Lutz, *Psyche and soma*.

⁶ Ibidem.

Beard beweerde? Of waren de patiënten ook te vinden onder de arbeidersklasse? De Franse zenuwarts Charcot was de laatste mening toegegaan, terwijl de Nederlander Gerbrandus Jellgersma, in navolging van Beard het typisch een ziekte vond die de hardwerkende middenklasse man trof.⁷ In Engeland experimenteerde de gynaecoloog W.S. Payfair met de rustkuur van Seilas Weir Mitchell en het viel dus te verwachten dat hij, door zijn cliëntèle van frêle dames uit de Britse upperclass vooral bij vrouwen verzwakte zenuwen vond.⁸ Wat betreft oorzaken speelde de moderniteit in Europa een belangrijke rol, zoals in het geval van Beard. Daarnaast waren erfelijkheid en degeneratie veelbesproken boosdoeners. In Duitsland zou er vaak sprake zijn van erfelijkheid als oorzaak en het degeneratieconcept won aan populariteit naarmate de eeuwwisseling naderde.⁹ In 1857 zag het degeneratieconcept het licht in Auguste Benedict Morel's *Traité des dégénérescences physiques, intellectuelles et morales de l'espèce humaine*. Deze theorie zou net als neurasthenie haar eigen leven gaan leiden en in elk land een eigen invulling krijgen. Het kon veroorzaakt worden door tabak, opium of alcohol, de grote stad of industrie en andere ongemakken van de moderne tijd, maar onder invloed van erfelijkheidstheorieën ging degeneratie over van generatie op generatie, totdat de hele natie werd bedreigd.¹⁰ Degeneratie kon tot rampzalige gevolgen leiden volgens de Duitse medici en het is de vraag of Italië er beter aan toe was. Rond 1900 deed zich een ontwikkeling voor wat betreft de diagnose van neurasthenie. Werd neurasthenie in eerste instantie nog beschouwd als een organische aandoening, na de eeuwwisseling kwam daar een psychische interpretatie voor in de plaats.¹¹ Deze ontwikkeling gold in meerdere of mindere mate voor Nederland, Duitsland, Frankrijk en Engeland. Of in Italië dezelfde gang 'van soma naar psyche' plaatsvond zal worden onderzocht.

Neurasthenie zou de psychiatrie, die zich in die periode net aan het ontwikkelen was, een dienst doen door voor een uitbreiding van de klantenkring te zorgen en de bouw van nieuwe sanatoria te bevorderen. Dit zou het geval geweest zijn in bijvoorbeeld Duitsland en Nederland. Een andere functie van het concept lag in het nut voor de patiënt. Neurasthenie leek een minder ernstige aandoening dan allerlei vormen van psychose en door deze diagnose kon de patiënt wellicht van het stigma van geestelijke gestoordheid

⁷ Jessica Slijkhuys, 'Neurasthenia as Pandora's box? "Zenuwachtigheid" and Dutch psychiatry around 1900' (wordt gepubliceerd in 2001).

⁸ Hilary Marland, "'Uterine mischief'. W.S. Playfair and his neurasthenic patients" (wordt gepubliceerd in 2001).

⁹ Victor Roelcke, 'Electrified nerves, degenerated bodies: medical discourses on neurasthenia in Germany, ca.1880-1914' (wordt gepubliceerd in 2001).

¹⁰ Daniel Pick, *Faces of degeneration. A European disorder, c.1848-c.1918* (Cambridge 1989) 50.

¹¹ Marijke Gijswijt-Hofstra, 'Introduction: Cultures of neurasthenia from Beard to the first world war' (wordt gepubliceerd in 2001).

worden verlost.¹² Maar niet overal had neurasthenie dezelfde functie, noch was er sprake van een gelijke mate van populariteit in verschillende landen. Terwijl de zenuwziekte onder medici in Duitsland vrijwel meteen populair werd, was er relatief weinig aandacht in Nederland en Groot-Brittannië. Er is geopperd dat de populariteit van het concept te maken had met het fin de siècle; hoe meer aandacht voor neurasthenie, hoe pessimistischer de samenleving, zo luidde de theorie.¹³

De arts in opkomst: Medici in de maak

In 1880 was de Italiaanse staat nog geen 20 jaar oud. In 1861 werd door koning Victor Emanuel II de nieuwe grondwet ondertekend die zou gelden voor heel Italië, of bijna heel Italië, want Rome was nog in handen van de Fransen en zou pas in 1871 deel van het koninkrijk worden.¹⁴ Het kersverse koninkrijk was nooit een culturele eenheid geweest, zoals Duitsland dat wel was, maar was door politiek-strategische manoeuvres van met name Graaf Camillo Benso di Cavour, leider van de Piemonte, verworpen tot één natie geschoeid op rechts-liberale leest. Giuseppe Garibaldi en zijn aanhangers hadden het graag anders gezien. Zij streefden naar een eenheid geworteld in linkse idealen, om van het nieuwe Italië een democratische en rechtvaardige samenleving te maken. Hun plannen werden gedwarsboomd door Cavour, die door het eenwordingsproces in eigen hand te nemen de revolutie die de garibaldini voor ogen hadden, deed mislukken.¹⁵

De nieuwe staat had niet bepaald een gemakkelijke start. Het draagvlak was niet groot, de garibaldini waren niet gecharmeerd van de politieke koers die Cavour had ingezet en ook de katholieken waren hier niet van gediend. Paus Pius IX verzette zich hevig tegen het nieuwe regime, dat antikerikaal was en de pauselijke staat had ingenomen.¹⁶ Daarnaast kampte Italië met een aantal sociale problemen, zoals analfabetisme en armoede. De taal werd nog bij lange na niet door iedere inwoner van het koninkrijk gesproken en de regionale verschillen waren enorm.¹⁷ Vlak na de eenwording ontstond er dan ook een burgeroorlog tussen het zuiden en het noorden. De zuiderlingen werden gebrandmerkt als briganten en te vuur en te zwaard bestreden. In de mythes die er over hen de ronde deden, werden de inwoners van de Mezzogiorno afgeschuldert als bloeddorstige duivels, als barbaren. Het zuiden was als Afrika, een ver en exotisch en vooral barbaars land. Het regionalisme bleek problema-

¹² Slijkhuys, 'Neurasthenia as Pandora's Box'.

¹³ Gijswijt-Hofstra, 'Introduction'.

¹⁴ Banti, *Storia della borghesia italiana. L'età liberale* (Rome 1996) 3; Jaap van Osta, *Geschiedenis van het moderne Italië. Tussen liberalisme en fascisme* (Den Haag 1989) 11.

¹⁵ Van Osta, *Geschiedenis van het moderne Italië*, 99.

¹⁶ Banti, *Storia della borghesia*, 40-44.

¹⁷ Van Osta, *Geschiedenis van het moderne Italië*, 102.

tisch te zijn, zowel in sociaal-economisch als cultureel opzicht.¹⁸

Niet alleen de nieuwe leiders hadden het moeilijk, maar ook de snelgroeiende medische stand had te maken met problemen. Door de nieuwe staat en de nieuwe instituties ontstond er in rap tempo een klasse van burgers, geschoolde academici, opgeleid om de leiders van het land bij te staan. Van alle wetenschappelijke studies groeide die van de medische wetenschap het snelst. Maar eenmaal afgestudeerd was het niet vanzelfsprekend dat men als arts meteen een baan kreeg, laat staan een goed salaris. De markt was al snel verzadigd en artsen moesten het opnemen tegen kwakzalvers en bijgeloof.¹⁹ De nieuwe tak van de psychiatrie moest het eigen nut aan de bevolking zien te bewijzen door deze ervan te overtuigen dat geestelijk gestoorden ziek waren en dat het de taak van de psychiater was, niet die van de kruidenvrouw of de priester, die zieken te behandelen.²⁰

De medische stand kreeg door een hervorming in 1888 een monopolie op het gebied van de gezondheidszorg. Artsen werden weliswaar gecontroleerd door staatsfunctionarissen, maar hun beroep was nu beschermd, waardoor kwakzalvers geen kans meer kregen en artsen in dienst van de overheid konden niet meer zomaar ontslagen worden.²¹ De psychiaters moesten echter nog een tijd wachten voor hun beroepsgroep een wettelijke basis kreeg. Pas in 1904 werd de Wet op het Gesticht van kracht.²²

Tot die tijd ijverde de psychiatrie voor een eigen wet en poogde een wetenschappelijke en sociale koers te bepalen. Psychiaters, artsen, pedagogen en hygiënici wilden een actievare rol gaan spelen in de samenleving en waren niet van plan het besturen van het land over te laten aan politici. Zij zagen een belangrijke rol voor zichzelf weggelegd in de nieuwe staat, zoals onderstaand fragment duidelijk maakt:

De medische wetenschap is voorbeschikt om te leiden (*troneggiare*) binnen de praktische wetenschappen; en in de samenleving van de toekomst zal een van de belangrijkste, zo niet dé belangrijkste piloot de medicus zijn.²³

De arts zag zich in de rol van opvoeder en politicus als seculier alternatief voor de priester en als antwoord op de grote problemen van het nieuwe Italië.

¹⁸ John Dickie, *Darkest Italy. The nation and stereotypes of the Mezzogiorno, 1860-1900* (Londen 1999) 1, 25-26.

¹⁹ Banti, *Storia della borghesia*, 120, 123, 125.

²⁰ Valeria Paola Babini e.a., *Tra sapere e potere. La psichiatria italiana nella seconda metà dell'ottocento* (Bologna 1982) 45-47.

²¹ Banti, *Storia della borghesia*, 121, 122.

²² Giuseppe Pantozi, *Storia delle idee e delle leggi psichiatriche* (Trento 1994) 109.

²³ Carito, *Neurastenia*, 9.

Geloof in de vooruitgang

De wetenschappelijke stroming die ideaal geacht werd door de medicus om Italië te verbeteren was het positivisme. Hoewel men zich vreselijke zorgen maakte over de toename van het aantal neurotici, zelfmoordenaars en criminelen, was men er van overtuigd dat de problemen opgelost konden worden door de wetenschappelijke methode.²⁴ Het ging de positivist er om fenomenen te bestuderen en niet te vertrouwen op logische constructies. In de praktijk hield dit in dat positivisten rationeel waren en religie afzworen. Het Darwinisme had een grote invloed op het positivisme en door de evolutietheorie te gebruiken voor analyses van de maatschappij kwam er grote aandacht voor sociaal gedrag. Het positivisme gaf een enorme impuls aan het ontstaan van wetenschappen als sociologie, psychologie en pedagogiek en had een groot vertrouwen in de vooruitgang.²⁵ Langzamerhand raakten alle takken van wetenschap doordrongen van het positivistische gedachtegoed en het zou heel lang duren voordat men het vertrouwen in de rationaliteit en de vooruitgang zou verliezen. Zo jubelde een arts in 1907:

Vernieuwd door onlangs gedane wetenschappelijke overwinningen (...) wordt dit Werk [La neurastenia nella vita e nel pensiero moderno] wederom onderworpen aan het geduld en het oordeel van de Medici en aan al die Intellectuelen, die vertrouwen hebben in de ijzeren wet van de vooruitgang en diep overtuigd zijn van het ontwaken van de Italiaanse Latijnsheid (*latinità*), dat wil zeggen de ware en geniale Latijnsheid; dewelke het Recht heeft gecreëerd, de Renaissance, het Experimentalisme; dewelke een eeuwige voetafdruk heeft achtergelaten in alle uitingen van wetenschap en kunst, door onuitwisbare pagina's te schrijven van de geschiedenis van de Beschaving.²⁶

Binnen de psychiatrie zouden twee richtingen strijden om bestaansrecht, namelijk de neurologische en de etiologische. De neurologische ging uit van een materialistisch ingesteld positivisme, waarbij alles draaide om het vinden van een lichamelijke oorzaak voor geestesziekten, terwijl de etiologische richting tevens zocht naar eventuele maatschappelijke oorzaken. Het degeneratieconcept en de evolutietheorie van Darwin speelden hierbij een belangrijke rol. Uiteindelijk zou de neurologische richting zegevieren.²⁷ Een dergelijke rigoureuze tweedeling is echter wat overdreven. Het is inderdaad zo dat de psychiatrie tot ver in de twintigste eeuw materialistisch van aard was, '[E]r zijn geen psychologische ervaringen, maar veeleer psychofysische'²⁸ zei Gabriele Buccola dan ook in de *Rivista di Freniatria*, maar er bleef wel degelijk van diezelfde materialisten aandacht voor de wisselwerking tussen het organisme en

²⁴ Enrico Morselli, *Manuale di semeiotica delle malattie mentali* (Milaan 1885) 1.

²⁵ Alberto Asor Rosa, 'La cultura', in: *Storia d'Italia*, IV, tomo secondo (Turijn 1975) 882-883, 894.

²⁶ Carito, *La neurastenia*, (XI-XII).

²⁷ Babini, *Tra sapere e potere*, 80-89.

²⁸ Gabriele Buccola, 'La psicologia fisiologica in Italia', *Rivista*, 1880, 197-201, aldaar 201.

moraal.

De populariteit van de hygiënisten, een stroming binnen het positivisme die de psychiatrie beïnvloed had, was een duidelijke aanwijzing dat er aandacht bleef bestaan voor de etiologische richting. Het hygiënisme ging er vanuit dat ziektes zowel een organische als een morele oorzaak hadden. De staat moest ervoor zorgen, in samenwerking met de medici, dat het volk en de samenleving in goede lichamelijke en morele staat bleef verkeren. Leerstoelen hygiënisme schoten als paddestoelen uit de grond en gymles werd in 1878 verplicht gesteld.²⁹ Paulo Mantegazza, een overtuigd hygiënist, zei in een van zijn populair-wetenschappelijke werken het volgende over lichaam en moraal:

Wie er nog meer verlangt, behoeft slechts rond te kijken en zal zien, dat er geen dag voorbijgaat zonder een duidelijk en welsprekend voorbeeld van den grooten invloed, die de morele krachten op de gezondheid uitoefenen en van de werking, die levenswijze, klimaat, gezondheid op den zedelijke toestand van de mens hebben.³⁰

Het programma op papier: een overzicht van het discours

Aangezien de psychiatrie een forum nodig had om haar wetenschappelijke koers te bepalen en te strijden voor een wet die de positie van psychiaters zou verduidelijken, werd het ene na het andere tijdschrift opgericht en verschenen tal van medische publicaties.³¹ In 1873 werd de Società Freniatria Italiana (SFI) opgericht. Everybody who was anybody in de psychiatrisch-neurologische wereld sloot zich aan. Het in 1864 opgerichte tijdschrift *Archivio italiano per le malattie nervose e piu particolarmente per le alienazione mentali* (Archivio) werd het officiële orgaan van de vereniging, in 1891 opgenomen in de modernere *Rivista sperimentale di freniatria e di medicina legale in relazione con l'antropologia e le scienze giuridiche e sociali* (Rivista). De redactie werd gevormd door onder anderen Augusto Tamburini (1848-1919) en Enrico Morselli (1852-1929). In 1896 werd de naam van het tijdschrift veranderd in *Rivista sperimentale di Freniatria e di Medicina legale delle Alienazioni mentali* als eerbetoon aan het oude Archivio.

Behalve de Rivista zal ook Enrico Morselli zal een prominente plaats in dit artikel hebben. Hij was een toonaangevend psychiater. Niet alleen hield hij zich bezig met lesgeven aan de universiteit van Genua en het besturen van verschillende gestichten, ook had hij zitting in meerdere redacties, publiceerde hij talloze werken over psychiatrie, psychologie, antropologie, neurologie en filosofie en had hij interesse in de mystiek, die eind negentiende eeuw aan

²⁹ Marjan Schwegman, *Feminisme als boetedoening. Biografie van de Italiaanse schrijfster en feministe Gualberta Alaide Beccari (1842-1906)* (Den Haag 1989) 84-85.

³⁰ Paulo Mantegazza, *De hygiëne der zenuwen* (Utrecht 1892) 10.

³¹ Voor informatie over de belangrijkste tijdschriften heb ik gebruik gemaakt van: Padovani, G., *La stampa periodica italiana di neuropsichiatria e scienze affini nel primo centenario di sua vita (1843-1943)* (Milano 1946).

populariteit won.³² Voor dit artikel heb ik gebruik gemaakt van zijn *Neurastenia degli adolescenti*, zijn *Manuale semeiotica delle malattie mentali* en van *Le neurosi traumatiche particolarmente considerate nelle forme suscettive di risarcimento*.

Een andere prominente figuur binnen de Italiaanse psychiatrie en ook ver daar buiten was de illustere Cesare Lombroso (1835-1909). Lombroso had interesse in de criminologie en psychiatrie en in zijn latere leven ook in de mystiek.³³ Blijkbaar waren de Italiaanse positivisten niet zo kortzichtig en streng in de leer als dikwijls door historici wordt aangenomen. Maar Lombroso is vooral erg beroemd geworden door zijn theorie over degeneratie. Door naar atavistische kenmerken te zoeken in individuen probeerde hij een blauwdruk te creëren van het ontaarde individu waardoor deze vervolgens geïsoleerd kon worden. Zijn theorieën hadden een grote invloed op de rechtspraak en de wet van 1904.³⁴ In de klassieke rechtspraak hield men geen rekening met de misdadiger, maar werd er slechts gekeken naar de misdaad. Lombroso stelde die praktijk ter discussie. Een misdadiger die leed aan een geestesziekte moest volgens hem ontoerekeningsvatbaar worden verklaard. Door zijn pleidooi voor speciale gestichten voor gestoorde en gedegenererde misdadigers, kwam de nadruk bij de Wet op het Gesticht van 1904 te liggen op de gevaarlijkheid van de gestoorde in kwestie. Zijn theorieën zouden voortkomen uit de behoefte de Italiaanse samenleving te genezen van moeilijkheden en Italië gezond te maken door gedegenererden te weren.³⁵

Wat betreft journalistieke bezigheden: hij had een periode zitting in de redactie van de Rivista, dus hij was een oude bekende binnen de psychiatrische wereld, maar hij verliet de redactie en richtte zijn eigen tijdschrift op: *Archivio di psichiatria, antropologia criminale e scienze penali per servire allo studio dell'uomo alienato e delinquente*. Het blad veranderde nog vijf keer van naam, maar ik zal ernaar verwijzen als *Archivio di psichiatria*.

Paulo Mantegazza (1831-1910), wiens naam ik eerder genoemd heb in verband met het hygiënisme, oogstte bewondering door zijn kennis en activiteiten op velerlei gebied. Hij was een ware duizendpoot en een rasechte wereldverbeteraar. Hij was antropoloog, hygiënist, patholoog, schrijver, fervent reiziger, praktiserend dokter in Argentinië, oprichter van het eerste pathologisch laboratorium van Europa, politicus, oprichter van een geheel nieuwe leerstoel in de antropologie, stichter van het antropologisch-etnografisch museum in Florence en oprichter van een aantal tijdschriften, waar de *Archivio per l'antropologia e la etnologia* er één van was.³⁶ Ook zal ik zijn

³² *Enciclopedia Italiana* (Roma 1949) 875; Patrizia Guarnieri, *Individualità difforni. La psichiatria antropologica di Enrico Morselli* (Milaan 1986).

³³ Pick, *Faces of degeneration*, 150.

³⁴ Asor Rosa, 'La cultura', 895-897.

³⁵ Pick, *Faces of degeneration*, 131.

³⁶ *Enciclopedia Italiana* (Rome 1949) 159-160.

Onze nerveuze eeuw veelvuldig aanhalen, een populair-wetenschappelijk werk over neurasthenie.

De pedagogiek is vertegenwoordigd door één tijdschrift in dit artikel. Het gaat dan om de *Rivista Pedagogica. Pubblicazione mensile dell'associazione nazionale per gli studi pedagogici* (1908-1912) opgericht door Luigi Credaro, professor aan de Universiteit van Rome en lid van het parlement. Verder heb ik gebruik gemaakt van de *Diomede Carito's La Neurastenia nella vita e nel pensiero moderno* uit 1907. Carito heeft jaren als medisch ambtenaar gewerkt voor een overheidsinstelling, de Consiglio superiore di sanità del regno.³⁷

Neurasthenie in de artsenpraktijk: Neurasthenie komt naar Italië

In Italië sloeg het neurasthenieconcept al snel aan. In 1881 verscheen er een recensie in de *Rivista* geschreven door een onbekende auteur over *Notes on neuroasthenia* van ene dokter Hugues. Volgens de recensent was het de Amerikaanse zenuwarts Van Deussen die het eerst de term neurasthenie gebruikt zou hebben en zodoende onderscheid zou hebben gemaakt tussen neuroasthenia, zoals Hugues het noemde, en andere zenuwaandoeningen.³⁸ Beard kwam in dit artikel niet ter sprake. E.H. Van Deussen publiceerde inderdaad in hetzelfde jaar als Beard een artikel over het onderwerp in de *American journal of insanity*.³⁹

Spoedig werd in Italië, evenals in de rest van Europa, Beard als de vader van neurasthenie genoemd en verdween Van Deussen naar de achtergrond. In 1883 schreef de bekende zenuwarts Gaetano Riva een artikel over drie gevallen van neurasthenie bij Italiaanse patiënten en gaf tevens een kort overzicht van de ontstaansgeschiedenis van neurasthenie. Hij begon bij de fransman Bouchut die in 1850 *La nervosisme* geschreven zou hebben. Hij was degene volgens Riva die met *sovraeccitazione nervosa*, oftewel nerveuze overprikkeling, een nieuwe nosografie gecreëerd had. Maar aangezien deze pathologische categorie nog te makkelijk verward kon worden met hysterie en hypochondrie was een nog duidelijkere begrenzing nodig tussen de neurosen. Daar had Beard voor gezorgd, aldus Riva. Neurasthenie was dankzij Beard een autonome ziekte geworden.⁴⁰ Riva definieerde neurasthenie als 'een verhoging van de opwinding van het zenuwstelsel gepaard gaande met een verhoogde staat van uitputting hier van'.⁴¹

Hoewel de Italiaanse medici erkenden dat neurasthenie geen nieuwe ziekte was (men kende de voorloper lo spleen-spleen-⁴² en Carito was zelfs van

³⁷ Carito, *La neurastenia*, VII.

³⁸ 'Notes on neuroasthenia', *Rivista*, 1881, 353-354.

³⁹ Lutz, *Psyche and soma*.

⁴⁰ Gaetano Riva, 'Sopra tre casi di neurastenia', *Rivista* (1883) 237-252, aldaar 237-239.

⁴¹ Riva, 'Sopra tre casi', 238.

⁴² Asor Rosa, 'La cultura', 836.

mening dat er reeds een vorm van neurasthenie bij de antieken bestond⁴³) werd de ziekte meteen in verband gebracht met de negentiende eeuw en de moderne tijd. Zo schreef diezelfde Carito: 'Neurasthenie weerspiegelt zeker in sociologisch-politiek opzicht de geest van onze tijd' en Mantegazza beweerde met grote stelligheid:

De negentiende eeuw is eene eeuw, die van dag tot dag het getal krankzinnigen ziet toenemen, alsmede zelfmoorden, -die kort voor het einde van haars levens- dus dicht bij het oogenblik, dat zij in hare literatuur, in hare filosofie, in hare kunsten de afsluiting der activa en passiva heeft te maken- toestaat dat men haar pessimistisch noeme, of nog erger, zich op haar pessimisme beroemt, is niet gelukkig. Haar God is Schopenhauer, haar lievelingsdichter is Leopardi, haar gevierde romanschrijver is Zola!⁴⁴

Voor elk wat wils

De negentiende-eeuwse burger leed aan nervositeit. Neurasthenie was dan ook te verkrijgen in alle soorten en maten en kende een aantal synoniemen. Behalve neurasthenia gebruikte men ook nevrasthenia, nervosismo en nervosi. De laatste kon trouwens ook in algemene zin op een neurose duiden en nervosismo werd vaak gebruikt als het om niet al te medisch-technische teksten ging. Zo had Mantegazza het consequent over nervosismo, waarschijnlijk omdat hij voor een breed publiek schreef.

Voor elke bevolkingsgroep was er een aparte vorm van neurasthenie die vaak een lichte variatie in oorzaak en remedie kende. Morselli wijdde zoals ik al eerder schreef een boekje aan neurasthenie bij adolescenten, maar ook vrouwen (nevrasthenia femminile) en kinderen (nevrasthenia infantile) hadden hun eigen vorm van zenuwzwakte. Pedagogen hielden zich dikwijls bezig met *malattia della scuola*, schoolziekten, waar neurasthenie ook onder viel. Deze vorm van neurasthenie heette dan ook heel toepasselijk neurasthenia scolastica.⁴⁵ Maar er waren meer locaties waar men beducht moest zijn voor het oplopen van de zenuwziekte, op de universiteit bijvoorbeeld (neurasthenia universitaria).⁴⁶ En zelfs thuis was men niet veilig. Voor je het wist leed je aan neurasthenia famigliare, neurasthenie van de familie.⁴⁷ Arbeiders, burgers en aristocraten, vrouwen, mannen en kinderen, allen liepen een even groot risico neurasthenie te krijgen. 'Er is geen twijfel dat nervositeit vandaag de dag elke sociale klasse beheerst' schreef Carito en hij was niet de enige die iets dergelijks beweerde. De Italiaanse medicus week daarin af van het idee van Beard over de nerveuze

⁴³ Carito, *La neurastenia*, 4.

⁴⁴ Mantegazza, *Onze nerveuze eeuw*, 30.

⁴⁵ G.C. Ferrari, 'Badaloni. Le malattie della scuola e la loro profilassi', *Rivista* (1901) 211-212.

⁴⁶ Carito, *La neurastenia*, 48-49.

⁴⁷ Ibidem, 48.

burgerman.⁴⁸

Er kon ook sprake zijn van neurasthenie per lichaamsdeel, afhankelijk van de overheersing van bepaalde symptomen. Zo bestond er neurasthenia cerebrale (van de hersens), spinale (van het ruggenmerg), gastro-intestinale (van de spijsvertering), genitale (van de genitaliën) en cardiaca (van het hart) en dan is de lange lijst nog niet uitgeput.⁴⁹ Daarnaast bestond er de tweedeling in neurasthenia ereditaria (erfelijke neurasthenie) en acquisita (verkregen neurasthenie). De eerste kwam verreweg het meest voor.

Nervus temperament of cocaïne: oorzaken

Neurasthenie kon door allerlei invloeden van buitenaf verkregen worden. De negentiende-eeuwer moest minder koffie en thee drinken, stoppen met roken en van de morfine en de cocaïne afblijven omdat ze tot overprikkeling konden leiden. Uitputting van de zenuwen was het gevolg.⁵⁰ 'Het is eene matheid (vermoeiing) van welke we ons nimmer kunnen herstellen, en die door krampachtige opwinding afmatting tracht te verbergen; het is de prikkel die op de pijn volgt, en de pijn die de verdooving matigt.', aldus Mantegazza.⁵¹

Overmatige prikkels dienen vermeden te worden. Dus ook het opruiende ochtendblad, decadente literatuur en zenuwachtig makend theater waren zaken om links te laten liggen als men aan gezonde zenuwen hechtte.⁵² Naast externe factoren was er ook een mogelijke psychische factor aan te wijzen. Mantegazza pleitte voor het verdwijnen van wat hij 'nervusiteit der kritiek' noemde, oftewel de overdreven introspectie en zelfkritiek waaraan de negentiende-eeuwer zich onderwierp.⁵³

Externe en psychische factoren speelden dus zeker een rol bij neurasthenie, maar er bleef één oorzaak met kop en schouders boven de andere uitsteken. Aan de basis lag vrijwel altijd de predisposizione, de erfelijke constitutie van de patiënt, het temperamento nervoso, het nerveuze temperament waardoor hij uiteindelijk neurastheen werd. Neurasthenie bij adolescenten werd sowieso veroorzaakt door erfelijke aanleg. Was er bij volwassenen vaak nog wel een externe boosdoener aan te wijzen, bij jongeren was deze volledig afwezig volgens Morselli. '[N]iet de strijd om het bestaan, niet de angstige zorgen over het werk, noch grote emoties die opschudding veroorzaken en neerslachtig maken' hadden invloed op jonge mensen.⁵⁴ En in het algemeen gold dat 'de mensen met erfelijke aanleg (...) verreweg de meerderheid uit[maken] van de individuen

⁴⁸ Mantegazza, *Onze nerveuze eeuw*, 117-134; Carito, *La neurasthenia*, 127.

⁴⁹ Morselli, Enrico, *La neurasthenia degli adolescenti* (Milaan 1911) 170.

⁵⁰ Mantegazza, *Onze nerveuze eeuw*, 51, 46, 52.

⁵¹ Ibidem, 61.

⁵² Ibidem, 60.

⁵³ Ibidem, 37.

⁵⁴ Morselli, *Neurasthenia degli adolescenti*, 11.

die getroffen zijn door bepaalde ziekteverschijnselen'.⁵⁵ Riva was het met hem eens:

De erfelijkheid is de belangrijkste oorzaak van degeneratie en bij neurasthenie komt dit met duidelijke kenmerken naar voren. Alle andere oorzaken zoals masturbatie en stoornissen in het algemeen, zijn vaak niets anders dan het gevolg van de reeds bestaande neuropathische afwijking, en deze activiteit bepaalt de latente nerveuze geïrriteerdheid, die de fysiologisch-pathologische basis is van alle nerveuze aandoeningen, niet, maar brengt deze op gang.⁵⁶

Het idee dat erfelijkheid en degeneratie een belangrijke zo niet de belangrijkste rol spelen in Italië verdween nauwelijks door de tijd heen. Het positivisme bleef onder wetenschappers lang de meest populaire stroming, met als gevolg dat er weinig aandacht werd besteed aan het irrationele, de onpeilbaarheid van de psyche. De geest was volgens de positivisten deel van het lichaam en het lichaam was het begin en eindpunt van alle pathologische afwijkingen. Het duurde jaren voordat de ideeën van Freud in de praktijk gebracht werden door de Italiaanse psychiatrie. In de Rivista is slechts één lovend artikel over de Weense psychiater Sigmund Freud gepubliceerd. Maar zelfs in dat artikel dichtte de auteur erfelijkheid nog een rol van betekenis toe: 'De erfelijkheid is een conditie die inactief blijft zonder tussenkomst van specifieke oorzaken.'⁵⁷

Er zijn natuurlijk altijd uitzonderingen. Hoewel Francesco del Greco geen aanhanger was van Freud, bleek hij wel een van de weinige psychiaters die het organische model lieten varen. Hij was overtuigd van de waarde van de psychologie.⁵⁸ Dit feit op zich is niet nieuw, aangezien psychologie een veelgebruikte hulpwetenschap binnen de psychiatrie was, maar hij betwijfelde of de psychologie de menselijke psyche ook werkelijk kon doorgronden, in tegenstelling tot de positivisten die alle vertrouwen hadden in de experimentele psychologie. Del Greco ging uit van het onkenbare van de mens en in 1916 zwoer hij het rationele af:

Degene die een groot vertrouwen heeft in de rede heeft niet veel ervaring met mensen. De rede is een ontoereikend middel [...] in de interactie met mensen. [...] De rede alleen is incapabel om ons te verbeteren.⁵⁹

⁵⁵ Ibidem, 13.

⁵⁶ Riva, 'Tre casi', 249.

⁵⁷ Gustavo Modena, 'Psicopatol. ed etiologia dei fenomeni psiconeurotici. Contributo alla dottrina di S. Freud', *Rivista* (1908) 657-670, aldaar 667.

⁵⁸ Raffaele Colapietra, 'La fine della certezza nella scienza positivista della psiche e l'opera di Francesco del Greco', *Giornale critico della filosofia Italiana*, 5^e serie, Vol. III, Anno LXI (LXII), 330-360, aldaar 336.

⁵⁹ Ibidem, 347.

Badkuur of berglucht: de remedie

Het feit dat de ziekte van organische oorzaak bleef en dat erfelijkheid en degeneratie een grote rol bleven spelen betekende niet dat de psychiaters bij de pakken neer gingen zitten. Hoewel de prognose niet altijd even goed was, zeker niet in het geval van erfelijke neurasthenie, werd er aan een behandeling van de patiënt gewerkt.⁶⁰ Meestal werd de therapie morale voorgeschreven; de morele therapie, gebaseerd op lichaamsbeweging, frisse lucht, recreatieve bezigheden en handarbeid.⁶¹ Ook het toedienen van lichte elektrische schokjes was vrij populair. Deze vorm van therapie dient niet verward te worden met de veel heftigere elektroshocktherapie, die na de Eerste Wereldoorlog in zwang kwam. De elektroshock werd overigens ook uitgevonden door een Italiaan, Ugo Cerletti.⁶² Verder werd patiënten aangeraden te baden en te douchen met lauwwarm, koud of warm water, de zogenaamde hydrotherapie.⁶³ Slechts in zeldzame gevallen werd ook aangeraden kinine of morfine te gebruiken.⁶⁴ De vormen van therapie weken weinig af van wat in de rest van Europa gebruikelijk was en leken onschuldig in vergelijking met de vermeende ernst van de ziekte. Zelfs 'de afleiding, de aangename verstrooiingen, gymnastiek, berglucht en ander lichamelijke en geestelijke tegenwicht kunnen leiden tot opmerkelijke verbetering', zo eenvoudig was het.⁶⁵ Ook werd er gepleit voor het gebruik van de psychotherapie, maar deze had minder van doen met de psyche dan de naam op het eerste gezicht doet vermoeden en had vooral te maken met de invloed van het moreel op het lichaam. Morselli was van mening dat er te weinig aandacht bestond voor deze vorm van therapie en dat er te veel farmaceutische middelen werden voorgeschreven. Zijn standpunt lijkt ingegeven te zijn door de hygiënistische stroming.⁶⁶

De rustkuur van Seilas Weir Mitchell, die zo populair was in Engeland, genoot minder bekendheid in Italië. Carito ging redelijk in uitgebreid op de kuur en vond hem heilzaam, maar afgezien van een paar artikelen werd aan de kuur van Mitchell geen aandacht besteed.⁶⁷ Misschien omdat de neurasthenicus in de praktijk waarschijnlijk in het gesticht terecht kwam, waar de dienstdoende psychiater geen tijd had om zijn neurasthenie-patiënten in de watten te leggen.

⁶⁰ Riva, 'Tre casi', 251.

⁶¹ Ibidem, 252; 'Notes on neurasthenia', 354.

⁶² Pantozzi, *Legge e idee*, 143.

⁶³ 'B.Salemi Pace, un caso di nevrasenia cerebello-spinale con agorafobia', *Archivio* (1883) 250.

⁶⁴ Riva, 'Tre casi', 252. 'Notes on neuroasthenia', 354.

⁶⁵ Ibidem, 252.

⁶⁶ Enrico Morselli, 'L'influenza del morale sul fisico', *Rivista* (1886) 120-130, aldaar 129-130.

⁶⁷ Carito, *La neurastenia*, 205-206; S.Ottolenghi, 'E.Bonvecchiato, Sulle cure delle forme di isterismo e di nevrasenia', *Archivio di psichiatria* (1887) 536-537, aldaar 536.

Aandacht voor zenuwen: 'The neurasthenia business'

Neurasthenie verscheen dus vroeg en vaak in Italiaanse medische publicaties en tijdschriften. Werd in Frankrijk Beard pas vertaald in 1895,⁶⁸ in Italië lag er in 1888 al een vertaling op de plank.⁶⁹ Behalve Beard werd ook Richard von Krafft-Ebing,⁷⁰ de beroemde Duitse psychiater op de voet gevolgd. Verder was er aandacht voor willekeurig welke buitenlandse publicatie over neurasthenie. Exotische namen als Mathieu, Ballet, Hartenberg en Kowalesky passeerden door de jaren de revue.⁷¹

Deze aandacht zou volgens sommige historici te maken hebben met de ontwikkeling van de psychiatrie als autonome beroepsgroep. Neurasthenie zou psychiaters van een nieuwe en uitgebreide klantenkring voorzien en was een goed excuus zijn om sanatoria en dergelijke te vestigen, die bestuurd konden worden door psychiaters. Kortom, neurasthenie was big business. Zou daarin de kern van de populariteit van het concept in Italië te vinden zijn? Er is hier wel een aantal aanwijzingen voor te vinden. In 1903 verwees G.C. Ferrari in een recensie van het werk van Cappelletti naar de therapie van neurasthenie:

Ook de therapie, de beroemde therapie van de neurasthenie, die volgens Morselli veel "specialisten" in hun onderhoud voorziet, die anders hun praktijk hadden moeten sluiten, is door Cappelletti met grote nauwkeurigheid behandeld.⁷²

In het volgende fragment is Morselli zelf aan het woord. Hij was van mening dat het bepalen van de diagnose van neurasthenie overgelaten moest worden aan de psychiater of neuroloog, omdat andere specialisten niet over specifieke kennis beschikten. Het lijkt er in dit fragment sterk op dat de psychiater zijn territorium wilde beschermen:

De overdreven zienswijzen van de neusspecialisten en de gynaecologen moeten tot hun ware proporties worden teruggebracht, en de specifieke beschadigingen aan organen, die door hen zijn benoemd als "enige en voornaamste oorzaak" van neurosen en psychosen moeten een ondergeschikte en bescheiden plaats worden toebedeeld, zoals die ons gedemonstreerd wordt door een ruimere en rationelere klinische kennis van de neuropathologie en de psychiatrie.⁷³

⁶⁸ Gijswijt-Hofstra, 'Introduction'.

⁶⁹ Cesare Lombroso, 'Giorgio.M. Beard, Il nervosismo americano, le sue cause e le sue conseguenze-S.Lapi, Città di Castello, 1888', *Archivio di psichiatria* (1888) 528-530.

⁷⁰ O.a.Tonnini, 'Krafft-Ebing, Psychopathia sexualis. Eine klinisch-forensische studie' *Rivista* (1886) 219-223.

⁷¹ Cesare Agostini, 'Mathieu. La neurasthenie', *Rivista* (1894) 192-195; A.Tamburini, 'P.Hartenberg. Psychologie des neurastheniques', *Rivista* (1910) 470-471; V.Forli, 'Ballet. Hygiene du neurasthenique', *Rivista* (1907) 729.

⁷² G.C. Ferrari, 'Cappelletti. La nevrasenia. Vol.dip.XX-490. Collezione dei "Manuale Hoepli" 1903', *Rivista* (1903) 893.

⁷³ Morselli, *Neurastenia degli adolescenti*, 19-20.

Hoewel kan worden vastgesteld dat de populariteit van neurasthenie niet geheel los stond van de ontwikkeling van de psychiatrie, zoals bovenstaande fragmenten ons laten zien, ligt hier niet de verklaring van de populariteit van neurasthenie. Meer dan terloopse aanwijzingen dat neurasthenie de psychiatrie ten goede zou komen heb ik niet gevonden. Waarschijnlijk, omdat de zenuwziekte niet erg lucratief was en er geen extra slaatje uit te slaan viel. Voor neurasthenici zijn nooit aparte afdelingen geopend, laat staan sanatoria. De psychiaters zagen namelijk het nut van differentiatie van zorginstellingen niet in. De nadruk kwam te liggen op het gesticht, waar doorgaans arme en gevaarlijke geestelijk gestoorde werden opgenomen. Ook na de Wet op het Gesticht in 1904 werd mede door Lombroso's theorieën van segregatie de aandacht gevestigd op de gevaarlijke gek.⁷⁴ Wel bestonden er de Case di salute, gezondheidshuizen voor nevropatici, waar men volgens Carito flink voor moest betalen, maar wanneer en waar deze gevestigd waren is niet duidelijk.⁷⁵ In de praktijk van alledag was neurasthenie een van de vele aandoeningen waar de psychiatrie mee te maken kreeg. Zeker in de jaren tachtig is het zeer wel mogelijk dat neurasthenici geen voorkeursbehandeling genoten, maar tussen de lijdens aan pazzia morale en epilepsie terecht kwamen.

Als neurasthenie de psychiaters al ten goede is gekomen dan in de versterking van hun rol als opvoeders, maar daarover later meer.

Zenuwen: een heet hangijzer

Aangezien het zeer goed mogelijk is dat neurasthenici in het gesticht terecht kwamen, was neurasthenie wellicht niet de onschuldige ziekte waar het vaak voor gehouden werd. Jessica Slijkhuis noemt neurasthenie in haar artikel 'rather innocent' en Marijke Gijswijt beweert dat neurasthenie in ieder geval geen psychose is, wat betekent dat de patiënt helder van geest is, wat hij in het geval van een psychose niet zou zijn, maar misschien lagen de zaken wel anders in Italië en was de neurasthene patiënt er erger aan toe dan in bijvoorbeeld Nederland.⁷⁶ Als dat zo is, had het in Italië weinig zin neurasthenie te gebruiken om het stigma van geestelijke gestoordheid te omzeilen.

De Italiaanse psychiater bleek niet altijd even consequent te werk te gaan met het onderbrengen van ziektes in bepaalde categorieën. De ene keer behoorde neurasthenie gewoon tot de neurosen (neuropatie, neurosi, nevrosi) zoals in de rest van Europa, de andere keer bij de psychosen (psicopatie, psicosi) vallen. De psychiatrie deed haar uiterste best de grenzen vast te stellen van echte gekte (pazzia, follia), maar kwam tot de conclusie dat 'de stoornissen (disordini) in wezen hetzelfde zijn, zowel bij neurotici (nevropatici) als bij gekken (pazzi), maar dat bij de laatsten de stoornissen complexer, ernstiger en

⁷⁴ Pantozzi, *Storia delle idee e delle leggi*, 95, 133-137.

⁷⁵ Carito, *La neurastenia*, 218-220.

⁷⁶ Slijkhuis, 'Neurasthenia as Pandora's box'; Gijswijt-Hofstra, 'Introduction'.

gevaarlijker zijn en dat er bij hen afname van vrije wil en verantwoordelijkheid te zien is'.⁷⁷ Ook Morselli gaf dit toe: '[E]r bestaat geen strikte en precieze scheiding tussen neurosen en psychosen'.⁷⁸ In zijn classificatiesysteem deelde Morselli neurasthenie dan ook zonder problemen in bij de tweede subgroep van de psicopatie costituzionali. Deze subgroep was weer onderverdeeld en zo kwam de pazzia neurastenica uiteindelijk terecht bij de costituzione neuropatica grave (ernstige neuropathische constituties).⁷⁹ Ook Agostini deelde neurasthenie in bij psicosi legate a costituzione nevropatica costituzionale.⁸⁰

Neurasthenie viel dus soms onder de psychoses, maar betekende dat ook automatisch dat neurasthenie als een ernstige aandoening werd beschouwd? We hebben net gezien dat er weinig verschil bestond tussen neurose en psychose, dus misschien werden de termen door elkaar gebruikt zonder meteen een oordeel te vellen over de ernst van de ziekte. Riva bijvoorbeeld meldde dat zijn patiënten zich bewust waren van hun situatie en vrijwillig bij zijn gesticht aanklopten. Morselli zag wel een aangetast bewustzijn en hij signaleerde dat neurasthenie vaak verward werd met bepaalde psychosen.⁸¹ Om het allemaal nog eens te verergeren kon de ziekte tot crimineel gedrag leiden onder bijvoorbeeld de jeugd zoals Morselli meende: 'Neurasthenie en jeugddementie dragen veel schuld bij het veelbeklaagde criminaliteit onder jongeren' beweerde hij.⁸² Neurasthenie bleek al met al geen onschuldige ziekte die de patiënt van zijn stigma zou bevrijden.

Lichamelijk lijden of maatschappelijk kwaad?: Neurasthenie en de nieuwe natie

Als het geen instrument voor de patiënt was en slechts weinig kon bijdragen aan de ontwikkeling van de psychiatrie, dan blijft de vraag waarom neurasthenie zo populair werd onder Italiaanse medici. Het antwoord is gelegen in het nut van het concept allerlei maatschappelijke mistanden aan de kaak te stellen. Medici beschouwden zichzelf als de nieuwe opvoeders en zetten neurasthenie in om de problemen waar de nieuwe natie mee te kampen had op te lossen. Neurasthenie weerspiegelde de zorgen van de medici en pedagogen. Neurasthenie 'is een psychosomatische ziekte van het maatschappelijke lichaam'⁸³, een reële dreiging en tegelijk een metafoor voor maatschappelijk kwaad. Biologie en sociologie gingen hier hand in hand, met als inzet het verbeteren van het nieuwe Italië. 'Zullen het de neurasthenici zijn, oftewel de

⁷⁷ Adrea Verga, 'Pazzi e nevropatici', *L'Archivio* (1881) 556.

⁷⁸ Enrico Morselli, *Manuale semeiotica delle malattie mentali*, Vol II (Milaan 1894) 2.

⁷⁹ Morselli, *Manuale semeiotica delle malattie mentali*, Vol I (Milaan 1885) 432-433.

⁸⁰ G.C. Ferrari, 'Agostini. Manuale di Psichiatria', *Rivista* (1997) 496-97, aldaar 497.

⁸¹ Riva, 'Tre casi', 243, 247. Morselli, *Neurastenia degli adolescenti*, 5, 33.

⁸² Ibidem, 48.

⁸³ Carito, *La neurastenia*, 44.

onevenwichtigen, wie het Land eens zal oproepen om zijn hoogste lotsbestemming aan toe te vertrouwen, of de evenwichtigen? ⁸⁴ vroeg Carito de lezer. Een retorische vraag natuurlijk: zenuwachtigheid waarde als een spook rond in de samenleving en bracht ieder uit evenwicht die er mee in aanraking kwam. Daarom zag men vermoedelijk ook niet één bepaalde klasse als vatbaarder dan de andere; de hele samenleving was immers ziek. '[N]eurasthenie (...) is een exponent van het dagelijkse psychische leven en bindt zich in alle aspecten met sociale, psychische, politieke en didactische problemen van de huidige historische fase.⁸⁵' Dat had weer vreselijke gevolgen: 'En een natie, wier volk lijdt aan neurasthenie, levert niets anders dan armoedige vruchten en kunstmatige bloeisel (fioriture), terwijl zij bestemd is, in het gevecht op de markten van de wereld, verslagen en decadent te worden.⁸⁶' Zelfs het leger, dat toch moest zorgen voor de bescherming van de nieuwe natie was geïnfecteerd. Morselli zag bijvoorbeeld een 'indrukwekkende aandeel van neurasthenici onder jonge soldaten'. Dat was uiteraard zorgwekkend.⁸⁷

Het onderwijsprogramma werd gezien als het belangrijkste maatschappelijke kwaad, dat de hele natie te gronde kon richten als er niet snel iets gedaan werd. Men trok scherp van leer tegen het drukke onderwijsprogramma dat voor *sovracarico intellettuale*, oftewel intellectuele overbelasting, zorgde. Dat zorgde weer voor allerlei zenuw- en geestesziekten, waaronder *neurasthenia scolastica*, wat weer tot hogere zelfmoordpercentages leidde. Niet alleen het schoolprogramma was debet aan het stijgende aantal neurasthene schoolkinderen. Van het dragen van schooldassen, die de bloedcirculatie belemmerden tot zenuwachtige leraren, alles kon de zenuwen op de proef stellen.⁸⁸ Maar het was juist datzelfde onderwijs dat voor regeneratie van de natie kon zorgen, daarom was het van het grootste belang actie te ondernemen.

Mantegazza zag een aantal maatschappelijke oorzaken aan de basis liggen van de moderne nervositeit, het snellere levenstempo bijvoorbeeld, maar ook de Franse Revolutie.⁸⁹ De mooie idealen van de Franse Revolutie waren verworpen tot een *ratrace*. Noch broederschap, noch echte vrijheid, noch gelijkheid was bereikt. Er was eerder sprake van het tegendeel.

Ieder schaap der kudde is een wolf voor het andere geworden, en nu beginnen ze te rennen om elkander te bijten en tegen den grond te werpen. Voorwaarts, steeds

⁸⁴ Ibidem, 46.

⁸⁵ Ibidem, IX.

⁸⁶ Ibidem, 227.

⁸⁷ Morselli, *Neurasthenia degli adolescenti*, 15.

⁸⁸ Antonio Paolucci, *Una l'energia vitale, psichica e motoria; la nervosa. Studio scientifico e conseguenze pedagogiche*, *Rivista Pedagogica*, Fasc I, Anno V (1911) 63-80, 66.

⁸⁹ Mantegazza, *Onze nerveuze eeuw*, 62.

voorwaarts! Wie tijd heeft wacht niet – die wil die kan - Excelsior!⁹⁰

Zelfs de vrijheid om een passend schooltype uit te kiezen was het volk ontnomen en Mantegazza maakte zich daar bijzonder kwaad om. Het onderwijs was 'zoo arcadisch, zoo pathologisch' volgens de schrijver, dat hij er eigenlijk geen woorden aan vuil wilde maken, maar het natuurlijk toch deed.⁹¹

Het onderwijs aan onze kinderen gegeven, is een gedrochtelijk misbaksel van onverduwde leerstof, ramige retoriek en pedant arcadisme. Het hoofd met datums en getallen op te vullen, talen te leren die niet gesproken worden, het persoonlijke initiatief (zelfstudie) te onderdrukken om de autoriteit van namen er voor in de plaats te stellen.⁹²

Paradoxaal genoeg was onderwijs het laatste redmiddel.

De nieuwe school, die ons innerlijke en uiterlijke gezonde mensen moet leveren, behoort alle ijdele woordenpraal, alle gezwollen definities uit haar schoot te verbannen, om ons betere resultaten te geven; ze moet alles wat dood is afwerpen, opdat de verrotting der afgestorvene stof niet de nog levende en gezonde ledematen aangrijpen en verpeste, opdat wij redelijke gelukkige mensen zullen verkrijgen in eene gezonde en gelukkige maatschappij.⁹³

En Luigi Credaro, hoofdredacteur van de *Rivista pedagogica*, formuleerde het zo:

Dit werk om psychische en morele regeneratie te bewerkstelligen, om vrije gewetens, sterke geesten, gevoelige harten, persoonlijkheden te creëren kan alleen voltooid worden na het verstrijken van jaren, in sterke en goed georganiseerde instituten, met goed voorbereide onderwijzers, die tevreden zijn en trots op hun eigen werk, toegewijd aan de staat en aan het vaderland.⁹⁴

Degeneratie

Biologie en sociologie gingen tevens samen in het in Italië zo populaire degeneratieconcept. Degeneratie, neurasthenie en sociale problemen waren onlosmakelijk met elkaar verbonden. Zelfs Mantegazza, die zei een optimist te zijn en niets moest hebben van doemdenkers zoals Lombroso of Giuseppe Sergi ⁹⁵, was aanhanger van de degeneratie theorie. In Onze nerveuze eeuw noemde de schrijver neurasthenie een aanpassingsziekte, zoals Beard dat in zijn werk

⁹⁰ Ibidem, 69.

⁹¹ Ibidem, 72.

⁹² Ibidem, 73.

⁹³ Ibidem, 135.

⁹⁴ Luigi Credaro, 'Riforme urgenti della scuola', *Rivista pedagogica*, Anno III, Vol II, Fasc I (1910) 2-7, aldaar 3.

⁹⁵ Paolo Mantegazza, 'Gli atavismi psichici', (1888) Vol18, 69-81, aldaar 71. Idem, 'Giuseppe Sergi- Le degenerazione umane', *Archivio della antropologia e l'etnologia* (1888) 289.

ook had gedaan. Het zou een 'kraamvrouwen koorts' betreffen, veroorzaakt door de moderne tijd en de daarmee gepaard gaande koortsigheid.⁹⁶ Hoewel hij met geen woord over degeneratie repte, dichtte hij erfelijkheid wel een rol toe bij het ontstaan van neurasthenie⁹⁷ en verwoordde hij gedachten waaraan degeneratiedenken niet vreemd was.

Onze eeuw is, tengevolge van velerlei oorzaken (...) door en door nerveus, en is dit vandaag nog meer dan gisteren, en zal dit, als er geen hulp geschapt wordt morgen nog meer zijn dan heden.⁹⁸

Nu lijkt het vreemd dat degeneratie samenging met sociale oplossingen. Immers degeneratie was toch een onomkeerbaar proces dat als het zich eenmaal als een virus in het bloed genesteld had tot een zekere ondergang van het individu, het nageslacht en uiteindelijk de maatschappij zou leiden? Maar blijkbaar was degeneratie niet zo onomkeerbaar als het op het eerste gezicht leek. Mantegazza's dreiging dat de alles overheersende nervositeit iedereen met zich mee zou slepen werd gecompenseerd door een lijst van do's and don'ts die de zenuwachtigheid zouden verdrijven. Ook bij degeneratie-theoretici treft men iets dergelijks aan.

Giuseppe Sergi, schrijver van *La degenerazione umana* zag gedegeneerden als degenen die de strijd om het bestaan doorstaan hadden, maar eigenlijk te zwak waren en niet bestand waren tegen de strijd die nog moest volgen. Silvio Tonnini, die in 1890 op een congres van de FSI over degeneratie begon, was het niet met Sergi eens. Hij was van mening dat zij die met overtuiging de strijd hadden doorstaan ook gedegeneerd konden zijn. Dit zou nog rampzaligere gevolgen hebben, omdat zij op hoge posities in de maatschappij terecht konden komen en een gevaar voor de natie vormden.⁹⁹ Hoewel er genoeg reden tot bezorgdheid was, lag regeneratie in het verschiet. Zo zag Tonnini net als Mantegazza een belangrijke rol weggelegd voor de hygiëne en voor de pedagogiek:

Wij moeten ingrijpen door middel van actieve hygiëne, die de negatieve kenmerken aanpakt en vervangt door nieuwe (...). De hygiëne (...) moet ook fysiek zijn, moet beginnen met de voeding en eindigen met intellectuele voeding, waarbij rekening gehouden wordt met de persoon (volgens leeftijd en capaciteit).¹⁰⁰

Sergi week daar niet veel van af:

Verbetering van de economische situatie van de lagere klassen aan de ene kant;

⁹⁶ Mantegazza, 32.

⁹⁷ Ibidem, 7.

⁹⁸ Ibidem, 7-8.

⁹⁹ Silvio Tonnini, 'Degenerazione e primitività', *Archivio* (1890) 99-160, aldaar 100, 101.

¹⁰⁰ Tonnini, 'Degenerazione', 156.

lichamelijke en geestelijke opvoeding aan de andere kant (...) [D]oor deze machtige, educatieve factor zal iedereen regeneratie vinden.¹⁰¹

Fin de siècle

Het zogenaamde fin de siècle-gevoel is net als het degeneratieconcept een vluchtig concept waar maar moeilijk vat op te krijgen is, niet in de laatste plaats omdat het lastig te definiëren is. Het zou gelijk staan aan ondergangdenken en fatalisme.

Als we kijken naar wat Nederlandse historici onder het begrip verstaan stuiten we op termen als mystiek, decadentie, verveling, onzekerheid en neurasthenie.¹⁰² Mystiek en decadentie kregen in Nederland nauwelijks voet aan de grond, net zo min als verveling en onzekerheid, maar vooral in de jaren tachtig van de negentiende eeuw was er sprake van het voorkomen van neurasthenie en dit zou wijzen op het bestaan van een fin de siècle-gevoel. 'Fin de siècle en neurasthenie gingen hand in hand. De grens tussen diagnose en cultuurkritiek verdween', zegt Henk te Velde hierover.¹⁰³ Hij haalt het voorbeeld aan van de liberalen wier gezag aan het tanen was aan het einde van de negentiende eeuw en getroffen door pessimisme, overal neurasthene figuren zagen, oftewel individuen die niet voldeden aan de burgerlijke normen en waarden.¹⁰⁴ Als dit inderdaad de betekenis van het fin de siècle-gevoel is leden de door mij genoemde medici en pedagogen stuk voor stuk aan het fin de siècle-syndroom, of zoals het in het Italiaanse genoemd werd, een morbo moderno.¹⁰⁵

Desgevraagd zouden de heren artsen echter in alle toonaarden ontkennen dat zij het waren die last hadden van fin de siècle-gevoelens, want juist zij maakten zich zorgen over allerlei fenomenen in de Italiaanse samenleving. Wat beschouwden zij dan als typische fin de siècle-manifestaties? Mystiek en decadentie hoorden hier zeker toe, maar waren eerder het gevolg van een aantal andere psychische fenomenen, die gezien konden worden als de kern van het fin de siècle.

Alles lag naar mijn mening verborgen in het navel-gestaar van de negentiende-eeuwer. Zelfreflectie en zelfkritiek leidde weer tot pessimisme en onevenwichtigheid en dat was eigenlijk de wortel van al het kwaad. Onevenwichtigheid bracht onevenwichtige literatuur voort, zoals dat van de

¹⁰¹ Ernesto Belmdondo, 'Sergi, La degenerazione umana', *Rivista* (1889) 59-64, aldaar 63.

¹⁰² Piet de Rooy, 'De groote puzzles van onze maatschappij' in: Frits Boterman en Piet de Rooy (red.), *Op de grens van twee culturen. Nederland en Duitsland in het fin-de-siècle* (Amsterdam 1999) 17-38 en noten 169-170, aldaar 20, 37. Henk te Velde, 'In onze verslapten tijd met weeke hoofden'. Neurasthenie, fin de siècle en liberaal Nederland', *De Gids* 152, 1 (1989) 14-24, aldaar 16.

¹⁰³ Te Velde, 'Weeke hoofden', 16.

¹⁰⁴ Ibidem, 18-19.

¹⁰⁵ Guicciardi, 'Max Nordau, Degenerazione', *Rivista* (1893) 176-178, aldaar 176.

decadente schrijvers en dat zorgde weer voor nog meer onevenwichtigheid. Onevenwichtigheid bracht neurasthenie voort en neurasthenie weer onevenwichtigheid, net zolang tot iedereen in een spiraal van negativiteit terecht kwam.¹⁰⁶

Bijna iedereen, want het waren juist degenen die deze mening waren toegedaan, die zichzelf vrijwaarden van fin de siècle-gevoelens. Zij waren juist optimistisch. Wellicht wat bezorgd, maar zij droegen de oplossing aan om de moeilijkheden te overwinnen en zij deden zeker niet mee aan de morbide zelfanalyse, laat staan het pathologisch pessimisme.

Het verband tussen neurasthenie en fin de siècle is complexer dan Henk te Velde ons wil doen geloven. Ook Marijke Gijswijts theorie dat de samenleving pessimistischer is naarmate er meer neurasthenie voorkomt is te simpel.¹⁰⁷ In Italië waren het de optimisten (naar eigen zeggen) die zich bezighielden met neurasthenie en cultuurkritiek leverden, maar zij waren niet degenen met fin de siècle-sentimenten. Zij beschuldigden anderen er van pessimistisch te zijn. Misschien benadert de bewering dat hoe meer neurasthenie er in het discours voorkwam, hoe meer de criticasters overtuigd waren van het pessimisme in de samenleving, zonder er zelf echter deel aan te hebben, de waarheid meer.

Conclusie

Neurasthenie was in Italië als in Duitsland een prangende kwestie, die de aandacht van de medici had. Het was een ziekte die verbonden werd met de moderniteit, het snellere levensritme, maar specifiek nog met problemen waar het nieuwe Italië mee te kampen had en daar lag de kern van de populariteit van het neurasthenieconcept in Italië. Neurasthenie weerspiegelde de zorgen van de psychiaters, neurologen, pedagogen en hygiënisten over bepaalde maatschappelijke kwesties. Dit uitte zich ook in de medische visie op neurasthenie. Iedereen kon in principe aan neurasthenie lijden en erfelijkheid werd gezien als de voornaamste oorzaak. Ook degeneratie speelde een rol bij neurasthenie. Degeneratie was echter niet het eindpunt, maar een extra aansporing om actie te ondernemen. Daar waar de medici zich de meeste zorgen over maakten, het onderwijs, zou moeten leiden tot regeneratie en een genezing van de verzwakte zenuwen. Het onderwijs diende hervormd te worden zodat het geschikt werd de Italiaan op te voeden tot een evenwichtig en harmonieus mens.

Dat neurasthenie psychische en sociale oorzaken zou hebben werd niet onkend door de Italiaanse medici, maar de ontwikkeling zoals die zich in andere landen in Europa voordeed, kwam in Italië niet voor. Waar elders de

¹⁰⁶ Mantegazza, *Onze nerveuze eeuw*, 106-107. Morselli, *Neurastenia degli adolescenti*, 23, 5. Riva, *Tre casi*, 251. Carito, *La neurastenia*, 49. Paolucci, 'La nervosa', *Rivista Pedagogica*, 1911, Anno IV, 620-638, aldaar 630.

¹⁰⁷ Gijswijt-Hofstra, 'Introduction'.

somatisch-fysiologische interpretatie plaats maakte voor een psychische, bleef neurasthenie in Italië een organische aandoening en men bleef zich bedienen van de taal van de zenuwen in plaats van de psychoneurotische termen. Dit is ongetwijfeld een gevolg van het positivisme, dat de belangrijkste stroming bleef in Italië, ook na de eeuwwisseling. Waarschijnlijk bood het positivisme meer houvast in de nieuwe staat en waren wetenschappers nog niet bereid om zoals Del Greco wel had gedaan het rationele in te wisselen voor het irrationele. Het hygiënisme, de pedagogie en de psychiatrie waren ervan overtuigd dat vooruitgang mogelijk was en men wilde die gedachte niet laten varen. Daarmee is niet gezegd dat heel Italië aan het positivisme en rationaliteit zou blijven vasthouden.

Een aantal sociale factoren zoals onderwijs en de snelheid van het moderne leven heb ik al genoemd. Een psychisch aspect zou de zelfreflectie zijn, waar de negentiende-eeuwer zich schuldig aan maakte en die lichaam en geest uit balans zou brengen. En hierin lag ook de kern van het fin de siècle verborgen. Medici waren van mening dat deze morbide zelfanalyse tot pessimisme, onevenwichtigheid, neurasthenie en uiteindelijk tot de ontwrichting van de maatschappij kon leiden. Op deze manier had neurasthenie met het fin de siècle te maken, maar het waren niet de artsen die zichzelf fatalistisch vonden. Het was de rest van de samenleving die er aan leed.

Men kan zich voorstellen dat er anderen waren die een bewuste keuze maakten een zogenaamd onevenwichtig leven te leiden door de ratio te verwerpen. Denk aan schrijvers en mystici. Zij zouden wellicht de neurasthene levensstijl verkiezen als protest tegen de positieve theorieën. Hier moet echter nog onderzoek naar gedaan worden.

En er zijn nog andere facetten van neurasthenie in Italië die de moeite van het onderzoeken waard zijn. Zo heb ik het niet gehad over de regionale verschillen en neurasthenie. Kwam neurasthenie meer voor in het noorden of in het zuiden? Als ziekte van de moderne tijd, kan men misschien meer zenuwzakken verwachten in het geïndustrialiseerde noorden dan in het agrarische zuiden. Verder heb ik de neurasthenie als traumatische neurose, zenuwziekte veroorzaakt door een bedrijfsongeval of treinongeluk, niet behandeld en ook dit onderwerp zou interessante informatie kunnen opleveren. Kortom, het laatste woord is nog niet geschreven over Italiaanse zenuwen.

Matthijs Braat en Marloes Hulsken

'Ons schrijverschap is geen serieuze wetenschap'

Dubbelinterview met Theo Engelen en Peter Rietbergen

Wat beweegt een historicus om romanschrijver te worden? Hoe past dit schrijverschap binnen het klimaat waarin historici aan een universiteit verkeren? Welke specifieke problemen moeten overwonnen worden bij het schrijven van historische romans en welke positie kan de historische roman innemen binnen de geschiedwetenschap?

Theo Engelen en Peter Rietbergen, beide verbonden aan de afdeling geschiedenis van de Katholieke Universiteit Nijmegen, lieten zich door twee redactieleden van Ex Tempore. Verleden Tijdschrift Nijmegen interviewen over hun activiteiten als schrijvers van romans en hun werk als wetenschapper.

De schrijvers

Van Peter Rietbergen, hoogleraar cultuur- en mentaliteitsgeschiedenis van de afdeling Nieuwe Geschiedenis, verscheen in 2000 *Dood op Deshima*. Of: de weg en de orde, een avonturenroman over een Nederlandse arts die met een Japanse leerling door het zeventiende-eeuwse Japan reist. Theo Engelen, Universitair Hoofddocent economische- en sociale geschiedenis, heeft inmiddels een zestal jeugdromans op zijn naam staan, waarin het verleden dikwijls een rol speelt. Onderwerpen als school, liefde, ouders en pesten komen in zijn boeken eveneens aan de orde. Beide historici zien het schrijven als een onmisbaar onderdeel van hun leven.

Rietbergen heeft zijn hele leven de behoefte gehad om verhalen te vertellen. Op de middelbare school schreef hij al historische verhalen. Het schrijven van een roman was een logische stap in zijn leven. Engelen stelt vast dat hij waarschijnlijk een van de weinige auteurs is die zich exact het moment kunnen herinneren waarop hij begonnen is met het schrijven van zijn eerste jeugdboek. 'Op 1 april 1992 na het acht uur journaal ben ik begonnen met het schrijven van mijn eerste boek. Ik schreef op aanraden van mijn vrouw een boekje voor de verjaardag van mijn zoon. Dat overigens nooit is uitgegeven. Een week daarna ben ik begonnen aan *Schimmen uit het verleden*.'

De historicus als romanschrijver

De historicus is een gemankeerde verhalenverteller, werd Rietbergen eens verteld door oud-archivaris Ribberink van het ARA. Vond hij dat destijds een belediging, nu kan hij zich er wel in vinden. In *Dood op Deshima* kan Rietbergen zijn energie kwijt in het verhalen vertellen. Engelen stelt dat de behoefte aan het schrijven van fictie misschien wel voortkomt uit zijn werk. Demografische

'Ons schrijverschap is geen serieuze wetenschap' Matthijs Braat en Marloes Hulsken

geschiedenis -zijn specialisme- levert geen verhalen op maar gekwantificeerde gegevens, zodat een gestileerde versie van de werkelijkheid ontstaat. In zijn jeugdboeken kan hij meer van zichzelf kwijt. Dat die boeken toevallig vaak over historische onderwerpen gaan komt door zijn beroep: 'het zit in mijn genen, wat ik ook doe daar komt geschiedenis uit.' Rietbergen kan zich hierin vinden, hij kan het zich zelfs niet voorstellen dat hij ooit een niet-historisch verhaal zal schrijven.

Die positie als historicus/wetenschapper werkt tevens op andere manieren door in het werk van beide romanciers. Rietbergen vertelt dat de manier waarop hij onderzoek voor zijn roman heeft verricht veel gelijkenis vertoont met zijn rol als historisch onderzoeker. 'Je bent wetenschapper.' Datgene wat hij onderzoekt verschilt echter. Zo is hij een dag bezig geweest om erachter te komen of Japanners schoenen droegen. Dit is een detail, dat in een wetenschappelijke tekst minder van belang zou zijn geweest, voor zijn verhaal in *Dood op Deshima* moest hij het echter weten. In een roman zijn kleine dingen heel wezenlijk. Engelen doet zo weinig mogelijk primair onderzoek voor zijn boeken. Hij verdiept zich in onderwerpen door secundaire literatuur te bestuderen. Engelen wil graag dat 'het klopt' in zijn boeken. Het stoort hem enorm als mensen het verleden slechts als decor gebruiken. De geschiedenis mag niet willens en wetens in dienst gesteld worden van iets anders. Beide auteurs profileren zich als historicus in hun boeken. Over Theo Engelen staat achter in zijn boeken een stukje over zijn leven en werk waarin zijn beroep als economisch-sociaal historicus en zijn studie geschiedenis worden genoemd. In zijn boek *Moordzaak* is een van de hoofdrollen weggelegd voor een onderzoeker aan de KUN. Rietbergen heeft zijn roman gepubliceerd onder het pseudoniem Nicolaas Berg. 'De enige reden is dat ik aanvankelijk in het Engels schreef en Nicolaas Berg dan beter klinkt. Commercieel gezien was dit een stomme zet, want een wetenschapper verkoopt beter.' Hij heeft er totaal geen problemen mee dat mensen weten dat Nicolaas Berg Peter Rietbergen is. *Dood op Deshima* is voorzien van een uitgebreide historisch verantwoorde uitleiding, waarin de feiten en ficties in het boek verantwoord worden en enkele literatuursuggesties staan.

Op de vraag of het een voordeel is om historicus te zijn bij het schrijven van historische romans twijfelen beiden. Door historische onderwerpen op een wetenschappelijke manier te benaderen wordt recht gedaan aan het verleden. Het voordeel kan echter tevens een nadeel zijn. Rietbergen antwoordt dat je ook te veel informatie kunt hebben, waardoor gegevens in de weg gaan zitten bij het vertellen van een verhaal.

Fictie en wetenschap

Engelen legt uit dat bij hem het grootste verschil tussen het schrijven van fictie en wetenschappelijk werk zit in het verwerkingsproces. Wetenschap begint met

een idee, dat in eerste aanvang chaos is. Het doel is deze chaos terug te brengen tot orde, een conclusie. De conclusie is een coherent geheel. Bij fictie werkt dit proces precies omgekeerd. 'Ik ga uit van een duidelijke plot, een zeer eenvoudig verhaal, al schrijvende gaan de personages met het verhaal aan de haal, er komen allerlei elementen bij.' Rietbergen herkent deze processen niet. Hij gaat naar eigen zeggen bij zowel het schrijven van fictie als non-fictie uit van chaos. Bij zijn roman had hij geen duidelijke plot. In het begin stond nog niet vast hoe het verhaal zou eindigen.

Richten beide auteurs zich op een bepaald publiek? Bij het schrijven van romans speelt de commercie ongetwijfeld een rol? Rietbergen zegt dat hij noch bij wetenschappelijke publicaties, noch bij het schrijven van een roman denkt aan een doelgroep. 'Ik sta niet stil bij het publiek. Ik schrijf omdat ik dat wil.' Hij staat wel stil bij de inhoud van het boek. Engelen denkt evenmin aan een specifieke doelgroep. 'Tijdens het schrijven denk ik aan mezelf.' Het is uiteraard wel de bedoeling dat zijn boeken verkocht of in ieder geval gelezen worden.

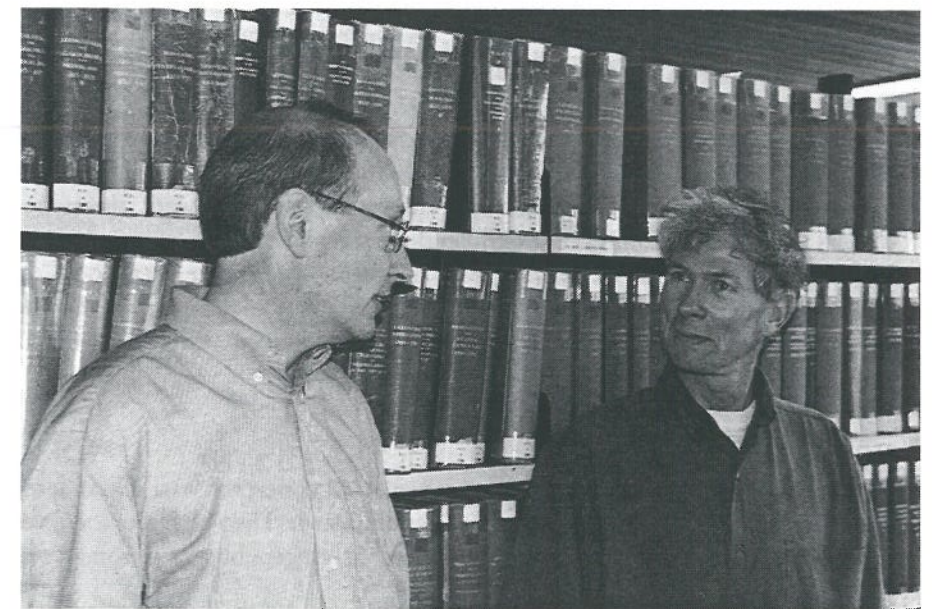
In welke mate beïnvloedt het schrijven van romans beide historici in hun functioneren als wetenschapper? Engelen vertelt dat zijn jeugdboeken ervoor gezorgd hebben dat hij zich meer bewust is geworden van zijn wetenschappelijke schrijven. Hij is ervan overtuigd geraakt dat boeken gelezen moeten worden, er moet een plot in zitten. 'Voorheen presenteerde ik gewoon mijn onderzoek, nu wil ik wetenschappelijk schrijven en het leuk maken.' Rietbergen beaamt dit. Hij zegt over zichzelf dat hij altijd vrij log schreef. Hij ziet in zijn werk een verandering en probeert 'leesbaarder' te schrijven. In het begin was dit een kwestie van alle zinnen die hij op papier had staan in tweeën kappen. 'Ik voel dat ik eigenlijk overtuigendere, kortere wetenschappelijke teksten wil schrijven', verklaart hij. Het is niet eenvoudig om een andere schrijfstijl aan te leren. Dat is een kwestie van veel oefenen. Engelen ziet duidelijk een ontwikkeling in zijn schrijverschap: 'mijn laatste boek is aanzienlijk beter geschreven dan het eerste.'

Zijn er verschillen in de manier waarop kritiek wordt geïncasseerd? Mijn jeugdboeken staan dichtbij me en zijn persoonlijker, zegt Engelen. Als iemand mijn jeugdboeken slecht recenseert, raakt me dat echt. Bij mijn wetenschappelijke werk heb ik dat veel minder. Als ik een boek of hoofdstuk van een roman heb geschreven, laat ik het mijn vrouw lezen en zit ik in spanning af te wachten wat ze ervan vindt. Dat heb ik met mijn wetenschappelijke publicaties niet. 'De beste kritiek die ik ieder jaar krijg is trouwens een overzicht, met daarin opgenomen het aantal maal dat mijn boeken in bibliotheken zijn uitgeleend. Als ik lees dat mijn boeken vorig jaar 40.000 keer zijn geleend, weet ik waar ik het voor doe.'

Rietbergen leest zijn kritieken daarentegen nooit. Hij documenteert ze wel, maar leest nooit recensies, niet over zijn wetenschappelijke werk en niet over zijn roman. Dat heeft voor hem geen nut. Hij wil wel graag weten of hij gelezen

wordt, maar niet hoe zijn werk ontvangen wordt. 'De enige reden die ik me kan bedenken om recensies te lezen is als een van mijn wetenschappelijke uitgaven in een nieuwe versie gaat verschijnen. Dan zal ik recensies gaan lezen met het oog op verbeteringen die kunnen worden doorgevoerd.'

Beide auteurs verklaren dat hun romans dicht bij hun persoonlijkheid staan dan hun wetenschappelijke publicaties. Fictie is persoonlijk en bestaat uit fantasieën. Hun werk is echter niet autobiografisch. Personages zijn geen concrete personen. Rietbergen heeft de hoofdpersoon uit zijn boek geconstrueerd naar een aantal historische figuren en iemand uit zijn omgeving. Engelen laat zich niet inspireren door personen uit zijn directe omgeving. De kaft van *De Indische Vlieger* toont een foto van een Nederlandse soldaat in Indië, omringd door een aantal Indonesische kinderen. De foto is een originele opname uit de jaren van de politionele acties. De soldaat op de foto is de vader van Engelen, toch is de hoofdpersoon in het boek niet gebaseerd op zijn vader.

Theo Engelen (l.) en Peter Rietbergen. Foto: Marloes Schoonheim

Historische romans

Wat is de mening van beiden over het fenomeen historische romans? Rietbergen noemt Hella Haasse. Zij verkent en verlegt de grenzen van de historische roman. Ze toont in haar boeken dat de historische werkelijkheid op verschillende manieren beschreven kan worden. De historische roman is volgens Rietbergen geboren uit een emotie van tegen grenzen aanlopen van wetenschappers. Het is een kwestie van het juiste evenwicht tussen een plausibele interpretatie en de

gewenste interpretatie. Het moet kloppen. Engelen benadrukt dat een historische roman het verleden nooit als decor mag gebruiken. Als je wordt verleid tot toerisme in de tijd voeg je niets toe. Het verleden is gecompliceerd. Voor jongeren schrijven wil bovendien zeggen dat je boek niet goed verkocht wordt, zeker niet als het een complex historisch onderwerp betreft. In de boeken van Engelen zit een zekere moraal, boodschap, alhoewel hij zelf voorzichtig is met het woord moraal. 'Mijn lezers steken geschiedeniskennis op door mijn boeken. Ze leren zonder het te merken en daar ben ik stiekem trots op.' 'Hoe moet je de MTV-generatie boeien, dat is de vraag.' Engelen snijdt in zijn boeken historische onderwerpen aan, waarbij hij probeert alle posities in een bepaalde strijd naar voren te laten komen. In *Schimmen uit het Verleden* draait het verhaal onder andere om een 'goede' Duitse familie. Dit is geen toeval. Engelen vertelt dat hij niet gelooft in helemaal goed of fout. Hij wil zich afzetten tegen het negatieve beeld over Duitsers, zoals dat leeft bij sommige Nederlanders. Ook in *De Indische Vlieger* nemen alle personages een positie in de strijd in Nederlands-Indië in. Door verschillende aspecten aan de orde te laten komen, hoopt hij een genuanceerd beeld te scheppen van een complexe strijd.

Kan de historische roman de geschiedwetenschap aanvullen? Rietbergen denkt dat dit zeker het geval kan zijn. Er zal volgens hem altijd behoefte blijven aan geschiedenis als wetenschap. Romans en wetenschappelijk werk zitten heel anders in elkaar, het zijn twee verschillende genres. Historische romans kunnen dienen om kennis te verkrijgen over het verleden en zijn daar ook een geoorloofd middel voor. Een historische roman kan meer mensen met het verleden bekend maken. Het genre zal echter nooit een bedreiging voor de geschiedwetenschap vormen.

Verbondenheid

Ze hebben elkaars werk gelezen, en laten nieuwe concepten aan elkaar lezen. Rietbergen: 'Mijn eerste boek is niet gepubliceerd, Theo gaf me toen veel steun.' Engelen is nog steeds vol lof over de ongepubliceerde roman van Rietbergen.

Die verbondenheid komt misschien tevens voort uit het feit dat ze soms buitenbeentjes zijn. Engelen: 'niet al onze collega's zijn onder de indruk van onze activiteiten.' Ons schrijverschap is geen serieuze wetenschap en wordt door sommige collegae daarom niet serieus genomen. Rietbergen vult aan dat er wel eens wordt opgemerkt over zijn roman: '„God, dat heeft toch wel heel veel tijd gekost”, met andere woorden: in die tijd werken wij heel hard.' Het merendeel van hun collegae staat echter positief ten opzichte van hun schrijverschap.

Toekomst

Wat kunnen we nog verwachten van deze twee Nijmeegse historici? Zowel Engelen als Rietbergen werkt aan een nieuw boek. Van Engelen verschijnt binnenkort *Moordvrouw*. Met naar eigen zeggen 'veel seks en geweld.' Het is een boek waarin twee personages uit *Moordzaak* (1996) terugkomen. Rietbergen wil slechts de titel van zijn volgende boek verklappen: *Het oor van Malchus*.

Van Theo Engelen zijn bij uitgeverij Sjaloom verschenen:

Schimmen uit het verleden (1993)

De nacht van de doorbraak (1995)

De riddergrot (1995)

Moordzaak (1996)

Schoolstrijd (1997)

De Indische vlieger (1999)

Van Peter Rietbergen verscheen in 2000 bij Meulenhoff onder het pseudoniem Nicolaas Berg:

Dood op Deshima. Of: de weg en de orde

Alexander van Kessel

Van voorzichtige meelopers tot beginselvaste voorhoede Nederlandse christen-democraten en hun internationale in historisch en vergelijkend perspectief

Sinds het einde van de Eerste Wereldoorlog hebben politici uit verschillende katholieke en christen-democratische politieke partijen getracht te komen tot transnationale samenwerking.¹ Vaak diende de in de negentiende eeuw opgerichte Socialistische Internationale daarbij als voorbeeld. Hoewel het CDA en haar voorlopers, de Katholieke Volkspartij (KVP), de Antirevolutionaire Partij (ARP) en de Christelijk-Historische Unie (CHU) altijd lid zijn geweest van de in 1965 opgerichte Europese Unie van Christen-Democraten (EUCD) en de uit 1976 daterende Europese Volkspartij (EVP), hebben zij de vorige eeuw lang niet altijd vooraan gestaan waar het deze samenwerking betrof. Bosmans heeft er op gewezen dat KVP, ARP en CHU in de jaren 1947-1965 nauwelijks belangstelling hadden voor de Nouvelles Equipes Internationales (NEI), zoals de christen-democratische internationale toen heette.² Dat roept een aantal vragen op, die in deze bijdrage aan de orde gesteld worden. Allereerst is de vraag gerechtvaardigd, of voor de Nederlandse christen-democraten deze terughoudendheid de gehele twintigste eeuw gold. Vervolgens dient gezocht te worden naar de achtergronden van deze in ieder geval in de eerste twee naoorlogse decennia afhoudende opstelling. Ten slotte is het zinvol vergelijkingen te trekken met de twee belangrijkste concurrerende politieke stromingen: gold de internationale terughoudendheid ook de socialistische en liberale partijen?

Tussen de oorlogen

In zijn artikel over de internationale christen-democratie tijdens het interbellum gaat Hanschmidt in op de oorsprong van de georganiseerde Europese christen-democratie. De eerste poging om tot een organisatie van

¹ Zoals in de voor dit thema relevante literatuur wordt het politieke katholicisme gezien als de voorloper van de naoorlogse christen-democratie. Zie bijvoorbeeld: Michael P. Fogarty, *Christian democracy in Western Europe 1820-1953* (Londen 1957); Michael Burgess, 'Politischer Katholizismus, europäische Einigung und der Aufstieg der Christdemokratie', in: Martin Greschat en Wilfried Loth (Hrsg.), *Die Christen und die Entstehung der Europäischen Gemeinschaft* (Stuttgart etc. 1994) 125-137; Jean-Dominique Durand, *L'Europe de la démocratie chrétienne* (Brussel 1995); Stathis N. Kalyvas, *The rise of christian democracy in Europe* (Ithaca-Londen 1996).

² Jac Bosmans, 'Das Ringen um Europa. Die Christdemokraten der Niederlande und Deutschlands in den "Nouvelles Equipes Internationales" (1947-1965)', in: idem (Hrsg.), *Europagedanke, Europabewegung und Europapolitik in den Niederlanden und Deutschland seit dem Ersten Weltkrieg* (Münster 1996) 123-148.

individuele politici te komen werd ondernomen vanuit het tijdens de Eerste Wereldoorlog neutraal gebleven Zwitserland. De mede op initiatief van Oostenrijkse en Duitse christelijke politici tot stand gekomen Internationale Katholieke Union (IKU) heeft gedurende haar bestaan in 1917-1918 twee congressen belegd, die beide in Zürich plaatsvonden.³ De politiek leider van de katholieken in Nederland, W.H. Nolens, heeft blijkens documenten in zijn archief voor de bijeenkomsten van deze IKU uitnodigingen ontvangen.⁴ De IKU reserveerde voor Nederland alvast enkele plaatsen.⁵ Ook werd Nolens uitgenodigd zitting te nemen in het *Zentralkomitee* van de IKU.⁶ In de Nederlandse katholieke media werd deze unie omschreven als een 'Duitsch-Oostenrijksche onderneming'.⁷ De katholieke politiek leider zal dan ook geen moment overwogen hebben zich in te laten met een zo duidelijk 'partijdige' beweging, waar de Nederlandse regering haar uiterste best deed om neutraal en afzijdig te blijven.⁸

De volgende poging om de contacten tussen de christelijke politieke partijen in West-Europa te organiseren werd geïnitieerd vanuit Italië.⁹ Daar was de priester en socioloog Don Luigi Sturzo in 1919 de drijvende kracht achter de oprichting van de katholieke Partito Popolare Italiano (PPI). Na de vestiging van deze nationale partij richtte Sturzo zijn blik op het buitenland. Hierbij streefde hij naar een internationale samenwerking van katholieke politici (pogingen om te komen tot een algemeen-christelijke organisatie werden afgeblazen door de afwijzende houding van de Duitse evangelische arbeiderskringen, die zich niet wilden aansluiten bij een 'Vaticaanse' internationale) als tegenwicht tegen de atheïstische en antichristelijke Socialistische Internationale. De eerste reacties in Nederland waren afhoudend. De Nederlandse priester-politicus H.A. Poels achtte een politieke katholieke internationale in deze periode ongewenst. Hij zag meer in internationale sociale organisaties, zoals het mede door de Nederlandse katholieke vakbondsman P.J.S. Serrarens in 1920 opgerichte Internationale Christelijke Vakverbond

³ Alwin Hanschmidt, 'Eine christlich-demokratische "Internationale" zwischen den Weltkriegen. Das "Secrétariat International des Partis Démocratiques d'Inspiration Chrétienne" in Paris', in: W. Becker en R. Morsey (Hrsg.), *Christliche Demokratie in Europa. Grundlagen und Entwicklungen seit dem 19. Jahrhundert* (Keulen-Wenen 1988) 153-188, aldaar 154.

⁴ Katholiek Documentatiecentrum Nijmegen, Archief W.H. Nolens 483.

⁵ 'Leitsätze der Internationalen Kathol. Union (I.K.U.)', begin november 1917, in: Archief Nolens 483.

⁶ Georg Baumberger aan Nolens, 3-1-1917, in: Archief Nolens 483.

⁷ *De Tijd* 3-4-1918.

⁸ Getuige onder andere een krantenknipsel in zijn archief getiteld 'De "Internationale Katholieke Union"', waarin gesteld wordt dat '[...] wijl de Duitschers en Oostenrijkers [...] in de meerderheid zijn, genoemde vereeniging niet volkomen neutraal kan zijn', in: Archief Nolens 483.

⁹ De gegevens betreffende het SIPDIC komen hetzij anders geannoteerd uit: Hanschmidt, 'Eine christlich-demokratische "Internationale"'. Voor de RKSP en het SIPDIC: J.A. Bornewasser, *Katholieke Volkspartij 1945-1980*, Band I, *Herkomst en groei (tot 1963)* (Nijmegen 1995) 93.

(ICV).¹⁰

De vestiging van de fascistische dictatuur in 1922 zorgde ervoor dat het voor Sturzo onmogelijk werd zijn internationale activiteiten te ontplooiën vanuit Italië. Hij verkoos daarom een vrijwillige ballingschap in Londen, van waaruit hij vanaf oktober 1924 zijn werkzaamheden in vrijheid kon voortzetten. De oprichting in november 1924 van een Franse katholieke politieke partij, de Parti Démocrate Populaire (PDP), zorgde voor de nodige impulsen om Sturzo's pogingen nieuw leven in te blazen. De Italiaan zocht al snel na haar oprichting contact met deze Franse zusterpartij om zijn ideeën voor een internationale samenwerking te helpen realiseren. Het leidde tot het beleggen van een besloten treffen op 12 en 13 december 1925 in Parijs, waar gesproken zou worden over de wenselijkheid van een internationale organisatie. Ook Nolens werd hiervoor uitgenodigd.¹¹ Op deze eerste bijeenkomst verschenen afvaardigingen uit België, Duitsland, Frankrijk, Italië en Polen. Evenals de aangeschreven politici uit Zwitserland, Tsjecho-Slowakije, Litouwen en Spanje liet Nolens deze uitnodiging aan zich voorbij gaan. Hij achtte blijkbaar het moment voor de formeel nog steeds niet in partijverband georganiseerde Nederlandse katholieken nog niet gekomen om internationaal verplichtingen aan te gaan.

Op de vervolgconferentie in Brussel in mei 1926 werd het Secrétariat International des Partis Démocratiques d'Inspiration Chrétienne (SIPDIC) opgericht. Het secretariaat werd gevestigd in Parijs en zou gaan dienen als informatiebureau voor alle deelnemende partijen. Hiermee was direct het ambitieniveau van de nieuwe organisatie aangegeven: het SIPDIC had vooral een voorlichtende doelstelling eerder dan een politiek coördinerende. Van een supranationale beslissingsbevoegdheid was al helemaal geen sprake. Te Brussel werd tevens besloten tot de instelling van een uitvoerend comité (Comité Exécutif), dat zich vooral zou bezighouden met de voorbereiding van jaarlijkse congressen. Op deze meerdaagse bijeenkomsten werd in besloten vergaderingen informatie uitgewisseld over het politieke functioneren van de deelnemende partijen.¹²

Het vertrouwelijke en weinig bindende karakter van het SIPDIC bracht de Nederlandse katholieken ertoe om zich alsnog aan te sluiten. Op de algemene jaarvergadering van de Algemeene Bond van RK Kiesverenigingen in Nederland van januari 1925 was een motie van de kiesvereniging Amsterdam aangenomen (met de 'volle sympathie' van Nolens), waarin het bestuur opgeroepen werd tot het aanknopen van relaties met katholieke politieke

¹⁰ J. Colsen C.M., *Poels* (Roermond-Maaseik 1955) 450-451, 457.

¹¹ Laurent aan Nolens, 7-8-1925, 10-10-1925, 14-11-1925 en 30-11-1925, in: Archief Nolens 487. Raymond Laurent was als voorzitter van de PDP mede-initiatiefnemer van de bijeenkomst.

¹² Het verslag van de bijeenkomst werd wel naar Nolens gestuurd: 'Compte rendu de la Réunion de Bruxelles, 22-25 Mai 1925', in: Archief Nolens 487.

organisaties in het buitenland.¹³ De hierop ingestelde Commissie Buitenland had uit haar midden Serrarens de opdracht gegeven de mogelijkheden hiertoe te onderzoeken, waarna al snel contact werd gelegd met het SIPDIC.¹⁴ Kort nadat in oktober 1926 de RK Staatspartij (RKSP) was opgericht, zegde bestuurslid J.A. Veraart, die de eerste contacten met het secretariaat in Parijs onderhield, toe dat zijn partij op het SIPDIC-congres in juni 1927 in Keulen aanwezig zou zijn.¹⁵ In het dagelijks bestuur overheerste de opvatting, dat de partij '[e]en gelegenheid in nauwe relatie te treden met een organisatie die nog het meeste lijkt op het onze' niet mocht negeren.¹⁶ Wel achtten de bestuursleden voorzichtigheid geboden, 'zolang men onbekend is met het karakter der Partijen die op dit Congres zullen zijn vertegenwoordigd'.¹⁷

De Nederlandse delegatie naar Keulen, onder wie Serrarens, Veraart en partijvoorzitter en oud-premier Ch.J.M. Ruijs de Beerenbrouck¹⁸, was daar dan ook op persoonlijke titel. Toen zij na thuiskomst verslag uitbrachten over de conferentie werd het besluit echter snel genomen toe te treden tot het SIPDIC. Blijkbaar was het enthousiasme groot genoeg om meteen de organisatie voor het eerstvolgende jaarlijkse congres op zich te nemen.¹⁹ De RKSP ontving het internationale gezelschap van 20 tot en met 22 juli 1928 in 's-Hertogenbosch. Naast de delegatie van de organiserende partij waren er ongeveer vijftig deelnemers aanwezig uit België, Duitsland, Frankrijk, Italië, Litouwen, Luxemburg, Zwitserland en Hongarije. Ruijs de Beerenbrouck presideerde de beraadslagingen.²⁰ In de vergadering van het dagelijks bestuur enkele dagen later sprak hij tevreden terugblikkend over 'dit uitnemend geslaagde congres'.²¹

De RKSP was geen voorstander van een sterk in de openbaarheid tredende internationale organisatie en hechtte aan de vertrouwelijkheid van de bijeenkomsten. Bij die incidentele gevallen dat het SIPDIC toch de publiciteit zocht, namen de Nederlandse afgevaardigden dan ook steeds afstand. Toen door het bestuur van het SIPDIC in januari 1931 als reactie op de

¹³ Het citaat in: *De Tijd* 2-2-1925; Notulen jaarvergadering Algemeene Bond van RK Kiesverenigingen in Nederland 30/31-1-1925, in: Katholiek Documentatiecentrum Nijmegen, Archief RK Staatspartij 3.

¹⁴ *De R.K. Staatspartij* 1 (1932-1933) 65. Voor Serrarens: Jeroen J.C. Sprenger, 'Petrus Josephus Servatius Serrarens', in: P.J. Meertens e.a. (red.), *Biografisch woordenboek van het socialisme en de arbeidersbeweging in Nederland*, deel 3 (Amsterdam 1988) 188-181.

¹⁵ SIPDIC, 'Circulaire No 4', 26-12-1926, in: Archief Nolens 487.

¹⁶ Notulen dagelijks bestuur 3-2-1927, in: Archief RKSP 18.

¹⁷ Notulen dagelijks bestuur 12-3-1927, in: Archief RKSP 18.

¹⁸ De samenstelling van de RKSP-delegatie naar Keulen is afgeleid van een foto ter herinnering aan het congres van Keulen in 1927, opgenomen in het programma-overzicht voor het congres in 's-Hertogenbosch een jaar later, in: Katholiek Documentatiecentrum Nijmegen, Archief F.G.C.J.M. Teulings 187.

¹⁹ Notulen dagelijks bestuur 23-9-1927, in: Archief RKSP 18; notulen partijbestuur 22-10-1927, in: Archief RKSP 13; *De R.K. Staatspartij* 1 (1932/1933) 65.

²⁰ Verslaggeving van de gebeurtenissen rond dit congres in: *Provinciale Noordbrabantsche en 's-Hertogenbosche Courant* 20-7-1928 en 21-7-1928, *De Maasbode* 19-7-1928.

²¹ Notulen dagelijks bestuur 28-7-1928, in: Archief RKSP 13.

onrustbarende internationale ontwikkelingen een vredesresolutie opgesteld werd, maakte RKSP-voorzitter C.M.J.F. Goseling meteen bezwaar tegen deze publieke uitspraak omdat hij meende hiervoor geen mandaat van zijn partij te hebben. Toen de afvaardiging van de Duitse Zentrumsparlei vervolgens een unanieme ondertekening van de verklaring eiste, verklaarde Goseling bereid te zijn tot ondertekening 'onder voorbehoud der goedkeuring der bevoegde partijinstanties'.²² Dit fiat verkreeg Goseling enkele maanden later overigens zonder problemen van zijn partijraad.²³ Toen in de januarivergadering van 1932 het SIPDIC een resolutie ter ondersteuning aan de Ontwapeningsconferentie wilde uitbrengen, werden de gedelegeerden het niet eens over de redactie van de tekst. De afgevaardigden uit onder andere Nederland en Duitsland onthielden hun goedkeuring. Goseling rapporteerde begin februari aan het dagelijks bestuur:

De moeilijkheid blijkt bij herhaling hierin te zijn gelegen, dat de gedelegeerden niet steeds met voldoende instructies en volmachten ter vergadering komen. Niettemin blijft het aanbeveling verdienen deze relaties aan te houden en uit te bouwen, al is het resultaat voorlopig nog zoo onvolmaakt.²⁴

Het RKSP-maandblad meldde na afloop van het congres in Keulen in oktober 1932 over de contacten in SIPDIC-verband dat deze 'buitengewoon leerzaam en belangwekkend [zijn]. Zij verruimen den blik en stellen in staat eigen activiteit aan anderer werk te toetsen'.²⁵

De machtswisseling in Duitsland van einde januari 1933, die Hitler aan de macht bracht, en de liquidatie van de Zentrumsparlei in juli van dat jaar, zorgden ervoor dat het SIPDIC een Franse aangelegenheid werd. De RKSP liet het initiatief ook in deze fase maar wat graag aan anderen. Er vonden nog wel jaarlijkse bijeenkomsten en bestuursvergaderingen plaats, meestal in Parijs georganiseerd ten huize van PDP-secretaris Henri Simondet, maar deze hadden een bescheidener organisatie. Dat was geheel naar de zin van de RKSP, die al te uitbundige manifestaties niet vond passen bij de heersende internationale spanningen.²⁶ Overigens was het dagelijks bestuur van mening dat het geenszins de bedoeling was het SIPDIC te verlaten. 'Wij moeten dit contact vasthouden en hopen, dat er op den duur wat meer van te maken is', aldus het dagelijks bestuurslid E.H.J. baron van Voorst tot Voorst.²⁷ In de nadagen van het bestaan van het SIPDIC zag Goseling de organisatie uitsluitend nog 'als een informatorischen luisterpost en een bruikbaar internationaal contactpunt, dat

²² Notulen dagelijks bestuur 31-1-1931, in: Archief RKSP 18.

²³ Notulen partijraad 12-6-1931, in: Archief RKSP 8.

²⁴ Notulen partijbestuur 6-2-1932, in: Archief RKSP 13.

²⁵ *De R.K. Staatspartij* 1 (1932/1933) 66-67.

²⁶ Notulen dagelijks bestuur 9-6-1933, in: Archief RKSP 19.

²⁷ Notulen dagelijks bestuur 2-3-1934, in: Archief RKSP 19.

zonder bepaalde formeele regelen, onzerzijds kan worden benut'.²⁸ Bij de voorbereiding van de deelname aan de bijeenkomst van het Comité Exécutif van januari 1939, toen de internationale politieke spanningen het internationale reisverkeer al ernstig bemoeilijkt hadden, vroeg het RKSP-bestuur zich af '[...] of het gezelschap dat in Parijs zal worden aangetroffen, nog wel van voldoende politieke importantie kan worden geacht om er een delegatie heen te zenden'.²⁹

De RKSP-leiding wenste geen bijzondere geldelijke of politieke inspanning te verrichten voor het SIPDIC. De RKSP heeft in de periode na 1933 nog eenmaal als organisator opgetreden voor een jaarlijkse bijeenkomst, toen op 4 en 5 juli 1936 in 's-Gravenhage vertegenwoordigers van katholieke partijen uit België, Frankrijk, Luxemburg, Nederland, Oostenrijk, Polen en Tsjecho-Slowakije bijeenkwamen voor een bestuursvergadering. In de voorbereiding werd door het dagelijks bestuur van de RKSP aangedrongen op beperking van de kosten en de tijdsduur van deze bijeenkomst.³⁰ Toch wenste zij de vinger internationaal aan de pols te houden. De partij was doorgaans behoorlijk vertegenwoordigd op de congressen en liet zich ook in het bestuur op het hoogste niveau representeren. De partijvoorzitters Ruijs de Beerenbrouck en Goseling alsmede partijsecretaris Teulings waren regelmatig in SIPDIC-verband actief en in de delegatie naar de congressen bevonden zich meestal enkele bestuursleden. In 1929 is kortstondig de RKSP-commissie Buitenlandse Zaken als vaste delegatie opgetreden. Het dagelijks bestuur, dat meende dat het zelf 'om contact en leering' naar de congressen zou moeten gaan, herstelde de oude gang van zaken daarna snel.³¹ Ook werd de achterban via mededelingen in het partijorgaan *De RK Staatspartij* regelmatig ingelicht over de werkzaamheden in SIPDIC-verband. In 1937 viel nog in dit periodiek te lezen dat 'Het Secrétariat-International [...] vooral deze betekenissen [heeft] voor onze partij, dat zij op de hoogte komt en blijft van wat er in Europa buiten de landsgrenzen leeft en dat zij voor andere partijen en daardoor voor de toepassing der christelijke beginselen elders in alle bescheidenheid iets doen kan'.³²

Met de Duitse inval in Nederland, België en Frankrijk in het voorjaar van 1940, waarna de politieke partijen in bezet gebied snel verdwenen, hield het SIPDIC op te bestaan. In Londen werd mede onder impuls van Sturzo, die sinds 1940 vanuit de Verenigde Staten opereerde, en de groep rond het Britse periodiek *People and Freedom* de aanzet gegeven tot hernieuwde samenwerking. Op 20 november 1940 besloot een gezelschap in Londen aanwezige katholieke politici uit Polen, Tsjecho-Slowakije, Frankrijk, België, Catalonië en Basken-

²⁸ Notulen dagelijks bestuur 11-9-1934, in: Archief RKSP 19.

²⁹ Notulen dagelijks bestuur 30-12-1938, in: Archief RKSP 20; *De R.K. Staatspartij* 8 (1939) 22-23.

³⁰ Notulen dagelijks bestuur 13-6-1936, in: Archief RKSP 19.

³¹ Notulen dagelijks bestuur 13-7-1929 en 14-9-1929, in: Archief RKSP 18.

³² *De R.K. Staatspartij* 6 (1937) 160.

land en -opvallend genoeg- ook enkele Duitsers en Italianen tot de oprichting van de International Christian Democratic Union (ICDU).³³ Voorzitter werd de naar Londen uitgeweken Veraart. Op 28 januari 1941 vond de inaugurele vergadering plaats van de ICDU, die het SIPDIC zou vervangen voor de duur van de oorlog. In *People and Freedom* publiceerde Veraart regelmatig artikelen.³⁴ Grote betekenis kon deze nieuwe unie in ballingschap echter nooit krijgen.³⁵

Voorzichtig herstel van de betrekkingen: Nouvelles Equipes Internationales

Direct na de Tweede Wereldoorlog werden vanuit de Franse Mouvement Républicain Populaire (MRP), de Belgische Christelijke Volkspartij (CVP/PSC) en de Zwitserse Konservatieve Volkspartei -die vanwege de neutraliteit de oorlog ongeschonden was doorgekomen- initiatieven genomen om te komen tot hervatting van de contacten.³⁶ De intenties van de initiatiefnemers waren daarbij verschillend. Waar de Zwitsers een heuse internationale van christen-democratische partijen wensten, wilden de Belgen en Fransen niet verder gaan dan een tot weinig verplichtende contactorganisatie voor christen-democratische politici. De vertegenwoordigers van de eind 1945 opgerichte KVP sloten zich in deze oprichtingsfase bij de laatsten aan. In hun contact met de buitenlandse geestverwanten bleven de Nederlandse katholieke politici onverminderd voorzichtig. De nog onduidelijke internationale constellatie en de positie van Nederland daarin, gevoegd bij de hogere prioriteit die toegekend werd aan de binnenlandse problemen alsook de in geringe mate beschikbare financiële middelen van de partij, noopten tot deze terughoudendheid. Daarin stond zij overigens niet alleen. De voorkeur van de MRP en de CVP voor een vrijblijvender organisatie is eveneens terug te voeren op de vrees al te knellende internationale banden aan te gaan. Daarbij wensten de Fransen en Belgen zich nadrukkelijk te profileren als niet-kerkelijke partijen en zou een verbinding met een 'Vaticaanse internationale' binnenslands op onbegrip stuiten.

Tijdens een door de Zwitserse partij bijeengeroepen conferentie van 27

³³ J.A. Veraart, 'Internationaal werk in Londen. Fragmenten uit mijn dagboek, 1940-1945', *Katholiek Cultureel Tijdschrift* 3 (1946-1947) 56-63, het citaat staat op 58; Wolfram Kaiser, 'Co-operation of European catholic politicians in exile in Britain and the USA during the Second World War', *Journal of Contemporary History* 35 (2000) 439-465.

³⁴ Sjef Schmiermann, 'Prof.dr. J.A. Veraart (1886-1955). Een recalcitrant katholiek democraat', in: *Jaarboek van het Katholiek Documentatie Centrum* 20 (1990) 122-142, in het bijzonder over zijn Londense ballingschap: 134-140. Zie ook: L. de Jong, *Het koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, IX, Londen ('s-Gravenhage 1969) 1444.

³⁵ Hanschmidt, 'Eine christlich-demokratische "Internationale"', 184-185.

³⁶ Voor de Nouvelles Equipes Internationales zie: Bosmans, 'Das Ringen'; Philippe Chenaux, *Une Europe Vaticane? Entre le Plan Marshall et les Traités de Rome* (Brussel 1990) 119-157 en 264-275; Roberto Papini, *The christian democrat international* (New York-Londen 1997) 49-158. Voor de NEI en de KVP: Bornewasser, *Katholieke Volkspartij*, 290-292, 320-321, 440-450.

februari tot 2 maart 1947 in Luzern kwam het tot een confrontatie tussen beide opvattingen. De Fransen, in Luzern aanwezig als 'observateurs' om hun afstandelijke houding nog maar eens te benadrukken, maakten duidelijk geen enkele intentie te hebben een 'Zwarte Internationale' op te richten. Liever wilde de MRP-delegatie met buitenlandse geestverwanten kunnen spreken over ideologische kwesties, immers: 'Il est évident que tout mouvement doit avoir une doctrine'. Hiertoe zou het volstaan om contacten te leggen tussen politieke 'persoonlijkheden'. Pas na langdurige discussies gingen alle aanwezigen akkoord met wat gepresenteerd werd als een compromis, maar hetgeen feitelijk een formulering naar Frans/Belgische snit was. De KVP-delegatie in Luzern, bestaande uit vice-voorzitter E.M.J.A. Sassen en jongerenvoorzitter L. de Gou, trad hierbij nog bemiddelend op, en zal zelf ook niet ontevreden zijn geweest met de uitkomst.³⁷ De Belgisch (Waals) - Franse combine kreeg zo uiteindelijk de overhand. De nieuwe internationale werd aldus een weinig verplichtingen met zich meebrengende ontmoetingsorganisatie. Uit persoonlijke aantekeningen van De Gou blijkt dat het samenzijn in Luzern aan deze meer sociale verwachtingen al direct beantwoordde. Zo rapporteerde de KVP'er over een uitstapje op de eerste congresdag: 'Tot slot souper met veel wijn. Stemming prima. De Oostenrijksche en Hollandsche delegatie al jodelend op de terugreis.'³⁸

Tijdens een congres in het Belgische Chaudfontaine in mei 1947 vond de feitelijke oprichting plaats van de nieuwe christen-democratische organisatie, die de weinig zeggende naam 'Nouvelles Equipes Internationales' (NEI) meekreeg. De naam verried al iets van de vrijblijvendheid, die het functioneren van de organisatie gedurende haar hele bestaan zou kenmerken en waar de KVP zich in deze fase geheel in kon vinden. Datzelfde gold de structuur: de Nederlandse, Franse en Belgische partijen sloten zich bij de oprichting van de NEI aan met een groep (*equipe*), niet als partij.³⁹ Het in Parijs gehuisveste secretariaat diende in samenspraak met de voorzitter de organisatie aan te sturen. Een voortdurend gebrek aan financiële middelen gevoegd bij de vele andere verplichtingen van de voorzitter en de secretaris-generaal en een gebrek aan werkelijke belangstelling van de partijen zorgde ervoor dat van een daadwerkelijk internationaal gecoördineerd optreden van de christen-democratische partijen weinig terecht kwam. Tot ver in de jaren vijftig zou ook de belangstelling van de nationale partijen gering blijven. Bosmans heeft gesuggereerd dat het voornaamste belang van de NEI gelegen was in het feit, dat zij in 1947/1948 de Duitse christen-democraten de eerste gelegenheid gaf

³⁷ Aantekeningen L. de Gou conferentie te Luzern, 27 februari-2 maart 1947, in: Archivalia L. de Gou; 'Procès-verbal de la Conférence politique internationale de Lucerne 27 février-2 mars 1947', 22-3-1947, in: Katholiek Documentatie Centrum Leuven, Archief August Edmond De Schryver 7.2.1.

³⁸ Aantekeningen De Gou.

³⁹ Rudolf Lewandowski, 'Der Traum von Europa. Die Christlich-Demokratische Internationale - Ihr Ursprung und ihre Entwicklung', *Rheinischer Merkur* 15-6-1973.

zich te presenteren op internationale bijeenkomsten; verder betrof het toch vooral een debatclub voor idealisten.⁴⁰

De Nederlandse equipe kreeg in 1954 nog een substantiële uitbreiding met de vertegenwoordigers van de Antirevolutionaire Partij (ARP) en de Christelijk-Historische Unie (CHU). Van oudsher waren de beide protestants-christelijke partijen vooral gericht op de trits 'God, het vaderland en Oranje' -het buitenland had daarbij geen hoge prioriteit. Met name vanuit het CHU-bestuur werd weinig enthousiast aangekeken tegen het soms kostbare internationale werk. In de zomer van 1949 werd bijvoorbeeld kribbig gereageerd toen het Tweede-Kamerlid J.J.R. Schmal, die de internationale contacten van zijn partij min of meer in zijn eentje beheerde, weer eens een declaratie indiende naar aanleiding van een buitenlandse reis.⁴¹ Daarbij was het voor ARP en CHU moeilijk om over de grenzen geestverwante partijen te vinden. Buiten een tweetal kleine partijen in Noorwegen (Kristelig Folkeparti) en Zwitserland (Evangelische Volkspartei) bestonden er in Europa geen zusterpartijen die zich exclusief op protestantse leest geschoeid hadden. Toch waren binnen ARP en CHU ook meer internationaal gerichte geluiden te horen, die met de toename van het belang van de Europese instellingen steeds duidelijker hoorbaar waren. Nadat in het voorjaar van 1949 de Raad van Europa was opgericht, gingen in de Straatsburgse Assemblee de vertegenwoordigers van ARP en CHU -doorgaans waren dat respectievelijk J.A.H.J.S. Bruins Slot en Schmal⁴²- deel uitmaken van een Europese christen-democratische groep. Het droeg in ieder geval bij aan het verminderen van de afstand tot -zowel Nederlandse als buitenlandse- politici die zich in de politiek eveneens lieten inspireren door het christelijk geloof.⁴³

Met name de oprichting van de Europese Gemeenschap voor Kolen en Staal (EGKS) in 1952 en de instelling van een Algemene Vergadering, waar eveneens een christen-democratische fractie -waarvan Sassen de eerste voorzitter werd- vergrootte het belang van de bovenationale politiek. In eerste instantie werd vanuit de ARP nog getracht om met West-Duitse en Zwitserse protestantse politici een eigen protestants-christelijke internationale vereniging op te richten. Na congressen in Huis ter Heide (april 1950) en Königswinter (juli 1951)⁴⁴ werd toch besloten in te gaan op uitnodigingen van zowel de KVP als de protestanten in de West-Duitse Christlich-Demokratische Union (CDU) om toe te treden tot de NEI. Het duurde tot einde 1953 voordat ARP en CHU

⁴⁰ Bosmans, 'Das Ringen', 148.

⁴¹ Notulen hoofdbestuur CHU 27-8-1949, in: Algemeen Rijksarchief, Archief H.K.J. Beernink 3.

⁴² Zie de hoofdstukken over Schmal en Bruins Slot in: Annemarie van Heerikhuizen, *Pioniers van een verenigd Europa. Bovennationaal denken in het Nederlandse parlement (1946-1951)* (z.p. 1998).

⁴³ J.A.H.J.S. Bruins Slot, ...en ik was gelukkig (2^e dr.; Baarn 1972) 166-175.

⁴⁴ Stukken betreffende deze conferenties in: Historisch Documentatiecentrum voor het Nederlands Protestantisme (1800-heden) Amsterdam, Archief Antirevolutionaire Partij 123-1486 en Archief J.A.H.J.S. Bruins Slot 5-27.

zich over hun soms antipapistisch getoonzette bezwaren -de NEI werden toch gezien als een roomse organisatie- heen zetten en zich aansloten. De garantie dat de NEI voortaan niet meer op zondag zouden vergaderen hielp mee de protestanten over de streep te trekken.⁴⁵ De Nederlandse equipe bestond voortaan uit vertegenwoordigers van KVP, ARP en CHU en zou al snel het gremium worden dat de buitenlandse contacten voor de drie partijen ging beheren. Dat was geheel conform de wens van de drie partijbesturen, die dit punt ook zelden meer hoefden te agenderen en zich konden concentreren op de binnenlandse besognes. Kwam het internationale werk toch nog op de agenda van de bestuurlijke gremia, dan betrof het met name bij de CHU vaak weer klachten over de hoge kosten. Nog in 1973 informeerde penningmeester A.J. Kaland of het met de contributie voor de Equipe niet wat minder kon.⁴⁶

In het minimalistische standpunt van de Nederlandse christen-democraten ten aanzien van de Europese contacten kwam in het midden van de jaren vijftig onder invloed van de voortgang in de Europese samenwerking en de toename van de transnationale politieke contacten enigszins verandering. Met name binnen de KVP ontstond onder invloed van het toenemende belang van de Europese instellingen (Raad van Europa, EGKS, EEG, Euratom) en het debat over directe Europese verkiezingen een behoefte aan een meer daadkrachtige organisatie van geestverwante politieke partijen in plaats van de tot dan toe bestaande losse contactorganisatie die de NEI vormden. Tegenwerking van met name Belgische en Franse zijde, die de bestaande formule wensten te handhaven, bracht de Nederlanders echter niet tot grotere inspanningen -financieel noch personeel. Voor de twee leidende functies in de NEI, het presidentschap en het secretariaat-generaal hebben zij nooit geopteerd. Tot 1965 bleef het presidentschap in Belgische (August de Schryver en Theo Lefèvre) en het secretariaat in Franse (Robert Bichet, Alfred Coste-Floret en Jean Seitlinger) handen. Toen in KVP-kringen in het najaar van 1949 de mogelijkheid werd besproken dat Sassen Bichet zou opvolgen -het partijbestuur zou in dat geval zelfs genegen zijn om eenmalig f2500 als 'zakgeld' uit te keren- verkoos het NEI-bestuur de Belgische partijvoorzitter De Schryver. De gesjeesde Nederlandse minister van Overzeese gebiedsdelen werd een van de vier vice-voorzitters.⁴⁷

In twee gevallen leverde de KVP desondanks functionarissen aan de NEI, al ging het hier niet om prominente politici. De ergernis die bestond onder de niet-Franstalige partijen over de zwakke organisatie leidde er in 1952 toe dat de

⁴⁵ H.-M.T.D. ten Napel, 'Een eigen weg'. *De totstandkoming van het CDA (1952-1980)* (Kampen 1992) 52-53.

⁴⁶ Kaland aan dagelijks bestuur KVP, 28-6-1973, in: Algemeen Rijksarchief, Archief Christelijk-Historische Unie 234.

⁴⁷ Notulen partijbestuur 19-11- en 10-12-1949, in: Archief KVP 149; Godfried Kwanten, *August-Edmond De Schryver (1898-1991). Politieke biografie van een gentleman-staatsman* (Leuven 2000), 483-484.

KVP'er W.J. Schuijt als adjunct werd toegevoegd aan secretaris-generaal Coste-Floret 'een onbeduidende Fransman', zoals hij later zijn superieur in zijn niet uitgegeven memoires zou typeren.⁴⁸ De tijdens de oorlog voor het verzetsblad *Christofoor* werkzame Wilhelmus Johannes (Wim) Schuijt was vanaf 1952 als correspondent van *De Tijd* werkzaam en woonachtig in Parijs, waar hij onder meer de beraadslagingen in het Franse parlement versloeg. Hij was tevens een van de initiatiefnemers achter de vorming van een christen-democratische groepering in de Assemblée van de Raad van Europa; hij zou hiervan enige tijd ambtelijk secretaris zijn. Met zijn goede contacten met de CDU en zijn beheersing van zowel de Franse als de Duitse taal zou hij de NEI van dienst kunnen zijn, zo was de gedachte. Veel hebben de werkzaamheden van Schuijt voor het NEI-secretariaat echter niet om het lijf gehad, zo meent hij in ieder geval zelf.⁴⁹ Hij verliet zijn post in Parijs al einde 1956 om als buitenlandspecialist toe te treden tot de KVP-fractie in de Tweede Kamer. Europa zou Schuijts belangstelling wel blijven houden: hij trad in 1958 toe tot het Europees Parlement, waarvan hij tot 1977 lid zou zijn.

De kritiek van de Nederlandse partijen op het zwak functionerende secretariaat in Parijs werd in 1958 door de voorzitter van de ARP, W.P. Berghuis, neergelegd in een nota. Hierin werd met name gepleit voor de aanstelling van een fulltime secretaris-generaal. Bichet en Coste-Floret hadden deze functie tot nu toe steeds vervuld naast vele andere werkzaamheden. Berghuis achtte het verder noodzakelijk dat het secretariaat ook uit Franse handen genomen moest worden. Samen met vooral de Zwitserse partijsecretaris Martin Rosenberg en CDU-bureaudirecteur Konrad Kraske waren het de Nederlanders die deze reorganisatiediscussie aanzwengelden. Het verzet kwam van de Belgen en de Fransen, die de losse structuur wensten te behouden.⁵⁰ Ook toen NEI-president De Schryver en secretaris-generaal Coste-Floret in 1959 plaats maakten, kwamen de Nederlandse partijen niet met een eigen kandidaat. Wel liet de KVP haar buitenlandsecretaris K.J. Hahn in de zomer van 1960 vertrekken naar Rome, waar hij de leiding op zich zou nemen van het informatie- en documentatiecentrum van de NEI. In deze hoedanigheid groeide hij uit tot de 'Soeslow van de internationale christen-democratie' -zoals een latere KVP-voorzitter naar analogie met het hoofd van de buitenlandafdeling van de Sovjet-Russische communistische partij eens opmerkte.⁵¹

Karl Josef ('Henne') Hahn⁵² was in 1912 geboren in Karlsbad, dat toen nog

⁴⁸ *Levenslogboek van Willem J. Schuijt* (ongepubliceerde herinneringen; Helvoirt 1990) 125.

⁴⁹ Gesprek met W.J. Schuijt, Helvoirt 22-7-1999 en *Levenslogboek*, 141.

⁵⁰ Stukken betreffende de reorganisatie in: Katholiek Documentatiecentrum Nijmegen, Archief Katholieke Volkspartij 1832.

⁵¹ Citaat van Van der Stee in: *NRC Handelsblad* 11-12-1982.

⁵² Voor deze biografische schets: Rudie Kagie, 'Peetoom aller christen-democraten', *NRC Handelsblad* 11-12-1982; K.J. Hahn, *Standplaats Europa. Memoires van een christen-democraat* (Weesp 1984); Ton Crijnen en Pieter van der Ven, 'Het "driftige" leven van Henne Hahn', *Trouw* 14-11-1992; Jan

behoorde tot de Oostenrijks-Hongaarse dubbelmonarchie. Hahn studeerde in Praag germanistiek en filosofie en promoveerde in 1935. Gehuwd met een dochter van joodse ouders, vluchtte de katholiek Hahn na de *Reichskristallnacht* in november 1938 naar het westen. Begin 1939 arriveerde hij in Nederland, waar hij de oorlogsjaren in Bilthoven doorbracht. In 1948 verkreeg hij de Nederlandse nationaliteit. Tijdens de eerste naoorlogse jaren nam hij deel aan de eerste culturele contacten met Duitsland via het Katholieke Genootschap voor Geestelijke Vernieuwing en de overkoepelende Coördinatie-Commissie voor de Culturele Contacten met Duitsland (CCCC). In de periode kort na de geallieerde overwinning speelden deze instanties een belangrijke rol bij de eerste Nederlands-Duitse contacten. Als Duitslandcorrespondent van *De Tijd* was Hahn in de gelegenheid zijn buitenlandse contacten uit te bouwen. Zijn positie als hoofd van de afdeling vertaling van het Europese Hooggerechtshof verliet hij in 1956 om secretaris buitenland van de KVP te worden.⁵³ Vanaf 1957 was Hahn de vaste vertegenwoordiger van de Nederlandse equipe op de vergaderingen van de bestuurlijke gremia van de NEI. Tevens werd hij voorgedragen als secretaris van de Equipe -een voordracht die door de andere partijen, bij gebrek aan geschikte kandidaten in eigen kring, gaarne werd aanvaard.⁵⁴ Bij zijn vertrek naar Rome werden zijn werkzaamheden voor de Equipe overgenomen door zijn rechterhand, de KVP'er C.F. Kleisterlee, die tot 1980 secretaris van de Equipe zou blijven.

De Nederlanders hanteerden overigens ook een principieel argument om af te zien van het voorstellen van topkandidaten voor de belangrijke functies van de NEI. Zij achtten het uitoefenen van partijpolitieke functies onverenigbaar met het vervullen van een ministerschap. Achtereenvolgende NEI-voorzitters en -secretarissen werden door de Nederlanders dan ook stevast onder druk gezet terug te treden indien zij tot hun nationale regering toetraden. De agenda van een bewindsman liet het voorzitten van een internationale organisatie niet toe, zo werd gemeend. Deze incompatibiliteitsbepaling, die door geen van de zusterpartijen werd gedeeld, werd door de Nederlanders ook toegepast waar het ging om eigen kandidaten. Dat verklaart mede de weigerachtige houding van de Nederlandse partijen om hun voormannen af te staan aan de internationale. De Nederlandse namen die genoemd werden in verband met vacatures, betroffen dus vooral die van afgezwaaide politieke leiders.

Bron Dik, 'Henne Hahn 80 jaar', *CD/Actueel* 28-11-1992; 'Jattie Enklaar und Hans Ester im Gespräch mit Karl Josef Hahn (3. August 1994)', in: Jattie Enklaar en Hans Ester (Hrsg.), *Ungenaue Grenze. Deutsch-Niederländische Beziehungen in Vergangenheit und Gegenwart* (Amsterdam 1994) 263-269; J.A. Bornewasser, *Katholieke Volkspartij 1945-1980*, Band I, *Herkomst en groei (tot 1963)* (Nijmegen 1995) 448-449; Hans Ester, 'Karl Josef Hahn und das vereinigte Europa', in: Peter Delvaux en Jan Papiör (Hrsg.), *Eurovisionen. Vorstellungen von Europa in Literatur und Philosophie* (Amsterdam 1996) 307-310.

⁵³ Hahn, *Standplaats Europa*, 154-155.

⁵⁴ Notulen dagelijks bestuur 17-6-1957, in: Archief KVP 223.

Zo opperde Kleisterlee in 1961, toen NEI-president Lefèvre het voorzitterschap van de Belgische ministerraad op zich had genomen en de druk op hem om af te treden was toegenomen, de naam van de in februari van dat jaar wegens gezondheidsredenen teruggetreden fractievoorzitter C.P.M. Romme. Volgen we de analyse van Rommes biografie dan was de 'sfinx uit Overveen' een onwaarschijnlijke kandidaat voor deze post. Onder meer onzekerheid ten aanzien van zijn beheersing van vreemde talen had er steeds voor gezorgd dat Romme tijdens zijn politieke carrière steeds de internationale contacten aan partijgenoten overgelaten had. KVP-voorzitter H.W. van Doorn, blijkbaar beter op de hoogte van de innerlijke gedachtewereld van zijn voormalige politiek leider, stelde dat 'er redenen zijn om aan te nemen, dat de heer Romme niet voor het presidentschap in aanmerking zou willen komen' en heeft het hem niet eens gevraagd.⁵⁵

Tot grote ergernis van de Nederlanders bleef Lefèvre nog ruim drie jaar in functie als NEI-voorzitter. Toen hij zich uiteindelijk in 1964 toch bereid verklaarde om terug te treden, werden wederom Nederlandse kandidaten genoemd: het betrof de afgezwaaide ministers J.M.L.Th. Cals (KVP), J. Zijlstra (ARP) en J.W. de Pous (CHU).⁵⁶ Het is niet bekend of Cals, op dat moment op medisch advies niet in het brandpunt van de politiek maar 'gewoon' Tweede-Kamerlid, benaderd is door zijn partijvoorzitter P.J.M. Aalberse. Zijlstra, toentertijd lid van de antirevolutionaire Eerste-Kamerfractie en buitengewoon hoogleraar aan de Vrije Universiteit, maakt er in zijn memoires geen melding van.⁵⁷ Van een officieel gestelde kandidatuur van De Pous voor deze internationale functie is evenmin archivalisch bewijs voorhanden.

Tijdens het congres van december 1965, dat in het Siciliaanse Taormina plaatsvond, kreeg de reorganisatie van de NEI dan toch haar beslag met de transformatie in de Europese Unie van Christen-Democraten (EUCD), waarvan slechts partijen lid konden zijn. In landen waar meerdere christen-democratische partijen bestonden - zoals Nederland - bleef de constructie van de equipe gehandhaafd. Hoewel de nieuwe unie een veelbelovende 'doorstart' maakte onder het voorzitterschap van de Italiaanse partijleider Mariano Rumor, verliep het enthousiasme al weer snel. De verdeeldheid tussen de belangrijkste 'sponsors' van de EUCD, de CDU en de Italiaanse Democrazia Cristiana (DC), over de wenselijkheid van contacten met de conservatieve partijen in Groot-Brittannië en Scandinavië, verlamde de organisatie goeddeels. De CDU streefde naar een brede internationale antisocialistische beweging van democratische partijen, de Italianen hadden - evenals de Nederlanders - rekening

⁵⁵ J. Bosmans, "Ik kan dat moeilijk opbrengen". De bronnen van de Romme-biografie, *Biografie Bulletin* 4(1994) 17-26, aldaar 22. In gesprekken gaven Schmelzer, De Gou en Schuijt een andere indruk ten aanzien van de talenkennis van hun politiek leider. Zie bij voorbeeld ook: Hahn, *Standplaats Europa*, 181-182.

⁵⁶ Notulen Nederlandse equipe 30-6-1964, in: Archief KVP 230.

⁵⁷ Jelle Zijlstra, *Per slot van rekening. Memoires* (Amsterdam 1993).

te houden met een sterke linkervleugel, die dit niet zou accepteren. De werkzaamheid van de EUCD verminderde verder toen Rumor en de Belgische secretaris-generaal Leo Tindemans geroepen werden tot posities in hun nationale regeringen, zodat ook de mogelijkheden van de leiding beperkt werden. Rumor, wiens optreden als EUCD-voorzitter door de Nederlanders overigens alom gunstig werd beoordeeld, trad in de jaren 1968-1970 en 1973-1974 op als premier van Italië. Zoals de Nederlanders verwachtten, leidde het vervullen van deze dubbelfunctie steeds tot een teruggang in de activiteit van de EUCD. Voor de opvolging van Tindemans schoven de Nederlanders in 1970/1971 wel eigen kandidaten naar voren. De volbloed-europeaanen Westerterp en Schmelzer waren enige tijd serieus in de race voor deze positie. Uiteindelijk voorkwam de formatie van het kabinet-Biesheuvel dat een van beiden secretaris-generaal zou worden. Schmelzer werd minister van Buitenlandse Zaken; Westerterp zijn staatssecretaris. Een poging om dan maar Hahn, op dat moment als adjunct-secretaris-generaal al belast met het waarnemen van de door Tindemans verzaakte taken, benoemd te krijgen strandde vanwege de weigering van de kandidaat zelf.⁵⁸ In 1973 werd Rumor vervangen door de Duitser Kai-Uwe von Hassel; de Italiaan Arnaldo Forlani volgde Tindemans op.⁵⁹

Bemoeienissen met de Europese Volkspartij

Nadat het proces van de steeds verder voortschrijdende Europese integratie vooral onder invloed van de opstelling van de Franse president Charles de Gaulle in de jaren zestig aan vaart verloren had, werd aan het einde van dat decennium de roep voor een directe verkiezing van het Europees Parlement luider hoorbaar. Het was dan ook onvermijdelijk dat er binnen EUCD en de bij haar aangesloten partijen vervolgens gedacht werd over de vorming van een Europese politieke partij, die de campagne voor deze verkiezing zou dienen te voeren en die voor een grotere cohesie en ondersteuning van de Europese fractie zou moeten zorgen. Ook voor de drie Nederlandse partijen werd het belang van de transnationale samenwerking tussen geestverwante partijen hiermee groter. Van het trio was het vooral de KVP die zich om deze ontwikkeling bekommerde. In zijn openingsrede op de partijraad van einde november 1969 in Tilburg sprak voorzitter A.P.J.M.M. van der Stee over de wenselijkheid van de oprichting van een 'Europese Christen-Democratische Partij'. In een resolutie werd vervolgens het partijbestuur opgeroepen zich hiertoe in te spannen, waarbij in de uiteindelijke formulering het adjectief 'progressief' werd toegevoegd.⁶⁰

⁵⁸ Hahn aan Kleisterlee, 26-2-1972, in: Archief KVP 1208.

⁵⁹ Thomas Jansen, *The European People's Party. Origins and development* (Londen-Basingstoke 1998) 49.

⁶⁰ Stukken partijraad KVP 28/29-11-1969 te Tilburg, in: Archief KVP 105.

Toen binnen de EUCD en de christen-democratische fractie van het Europees Parlement de werkzaamheden voor de oprichting van een Europese christen-democratische partij geëntameerd werden, intensiverden de Nederlanders hun betrokkenheid. Dat leidde in eerste instantie niet direct tot een grotere financiële investering noch tot het beschikbaar stellen van leidende politici, maar wel tot intensievere deelname en vasthoudendheid in de discussies over de koers en identiteit van deze transnationale partij. Hierbij bevonden zij zich doorgaans tegenover de CDU, die een brede Europese antisocialistische centrumpartij wenste, terwijl de Nederlanders -in eigen land druk verwickeld in de fusiebesprekingen tussen KVP, ARP en CHU, die tot de oprichting van het Christen-Democratisch Appèl (CDA) zouden leiden- een echte christen-democratische partij voorstonden.⁶¹

Juist in deze geboortefase van de Europese partij profiteerden de Nederlandse partijen van de centrale positie van Hahn als leider van het Instituut in Rome en adjunct-secretaris-generaal van de EUCD. Met name door zijn redactionele arbeid voor de ideologische documenten (het Europees Manifest en het Manifest van de Wereldunie van Christen-Democraten, beide uit 1976) die als startpunt dienden voor de opstelling van het politieke programma van de Europese partij, kon hij een stempel drukken op haar koers. Daarbij bleek wel dat de opvattingen van Hahn, onder meer beïnvloed door zijn jarenlange omgang met christen-democratische politici uit allerlei landen, niet dezelfde waren als die in het in oprichting verkerende CDA. Met zijn voorkeur voor een gedeconfessionaliseerde christen-democratische partij, die voor iedereen die het programma kon onderschrijven toegankelijk zou moeten zijn, stond hij dicht bij de 'open partij'-gedachte van KVP-voorzitter D. de Zeeuw (1971-1975) dan bij de *main stream* van de Nederlandse christen-democraten. Wel hadden zij zonder meer voordeel van de aanhoudende stroom van brieven, nota's en notities over de ontwikkelingen in de Europese christen-democratie, die ervoor zorgde dat de Nederlandse christen-democraten adequaat op de hoogte gehouden werden van de interne ontwikkelingen in de EUCD en de zusterpartijen.

In de aanloop naar de oprichting van de Europese Volkspartij (EVP) in het voorjaar van 1976 zagen de Nederlanders niet al hun wensen gehonoreerd. Zowel op het punt van de naamgeving van de partij (de Nederlanders hadden graag het adjectief 'christen-democratisch' in de naam opgenomen gezien) als de discussie over het programma (waarin een verwijzing naar het evangelie als richtsnoer voor het politiek handelen gevraagd maar niet gekregen werd)⁶²

⁶¹ Jansen, *The European People's Party*, 61-70; J.A. Bornewasser, *Katholieke Volkspartij 1945-1980*, Band II, *Heroriëntatie en integratie (1963-1980)* (Nijmegen 2000) 656-658. Voor de groei naar het CDA: Ten Napel, 'Een eigen weg' en R.S. Zwart, 'Gods wil in Nederland'. *Christelijke ideologieën en de vorming van het CDA (1880-1980)* (Kampen 1995).

⁶² Eva-Rose Karnofsky, *Die europäischen Parteienzusammenschlüsse vor der ersten Direktwahl des Europäischen Parlamentes. Die Entstehung - ihrer programmatischen Aussagen* (Tübingen 1981)

leden zij nederlagen. Dat was in geen geval te wijten aan het felle verzet van met name de achtereenvolgende voorzitters van de Equipe in deze jaren, de antirevolutionair P.H. Kooijmans (1969-1973) en de KVP'er W.K.N. Schmelzer (1973-1976), die zich in de diverse gremia van de EUCD teweer stelden tegen de deconfessionaliseringstendensen. Tijdens de opstelling van het eerste EVP-programma (1976-1978) was het vooral de ARP'er A.M. (Arie) Oostlander die de Nederlandse belangen verdedigde. De directeur van de Abraham Kuypersstichting had zich op het standpunt gesteld dat het CDA bij uitstek geschikt was om als 'geweten van de Europese christen-democratie' te fungeren.⁶³ De Nederlandse christen-democraten als principiële voorhoede binnen de EVP -dat was de taak die ook Oostlanders geestverwanten voor zichzelf zagen weggelegd.

Deze betrokkenheid nam niet af toen de EVP organisatorisch en programmatisch haar eerste vorm had gekregen. De Nederlanders bleven ook hierna de grote pleitbezorgers voor een op zuiver christen-democratische leest geschoeide EVP, die beschermd moest worden tegen tendensen tot samenwerking met de conservatieve en andere centrum-rechtse partijen. De oprichting, onder impulsen van de Britse conservatieven en de CDU/CSU, van de Europese Democratische Unie (EDU) op 24 april 1978 leidde tot een verhoogde alarmfase bij de Nederlanders, die in hun positie doorgaans gesteund werden door de Italiaanse DC en de Belgische CVP.

Hun grote bekommernis om het profiel van de EVP betekende niet meteen dat de Nederlanders ook in personele zin gingen bijdragen aan de EUCD en EVP. Van de suggestie om de KVP'er A.C.H.M. de Kok te kandideren voor de positie van secretaris-generaal van de EVP is nooit serieus werk gemaakt.⁶⁴ De Nederlanders leverden wel steeds een van de vice-voorzitters, maar een fundamentele bijdrage kan dit niet genoemd worden. Voor de werkelijk richtinggevende (en tijdrovende) posities van president en secretaris-generaal bleven de CDA'ers buiten beeld. Opvallend was daarbij dat zij wel het *nihil obstat* gaven aan Tindemans als eerste voorzitter van de EVP, hoewel hij eerste minister van België was. Het eerder stringent toegepaste incompatibiliteitsbeginsel werd hier losgelaten om in de aanloop naar de eerste directe verkiezingen van het Europees Parlement een Europeaan met allure op de voorzittersstoel te krijgen.

Pas in maart 1985, toen CDA-voorzitter P. Bukman *Mister Europe* Tindemans opvolgde als EVP-voorzitter, trad een Nederlander aan als eerste man van de christen-democratische partijenfamilie. Bukman was al sinds 1982 vice-voorzitter, waardoor hij de wegens zijn regeringsverplichtingen nogal eens

254-308.

⁶³ *Nederlandse Gedachten* 15-1-1977.

⁶⁴ W.K.N. Schmelzer, 'Vertrouwelijk beraad over benoeming Secretaris-Generaal E.V.P. 1 december 1977, Brussel', in: Archief ARP 385-3068.

afwezige Tindemans regelmatig verving als voorzitter van diverse EVP-vergaderingen. Van de vier voorzitters die de EVP tot op heden gehad heeft is Bukman de enige die tijdens zijn termijn nooit premier was: hij was 'slechts' partijvoorzitter. In zijn geschiedschrijving van de EVP beoordeelt Jansen dit als een nadeel, al werd dat naar zijn mening ruimschoots gecompenseerd door Bukman grotere beschikbaarheid en toegankelijkheid. Omdat de Nederlanders bleven vasthouden aan hun incompatibiliteitsbeginsel, diende Bukman ten gevolge van zijn benoeming tot minister van Ontwikkelingssamenwerking in het tweede kabinet-Lubbers (juli 1986) af te zien van een eventuele tweede termijn als EVP-voorzitter. Er was zelfs bijzondere toestemming van zijn collega-ministers voor nodig om hem zijn eerste mandaatsperiode, durend tot einde maart 1987, te mogen voltooien.⁶⁵ Het hoogtepunt van zijn presidentschap was voor Bukman het zesde EVP-congres dat van 10 tot 12 april 1986 gehouden werd in Den Haag en waar behalve de Nederlandse premier R.F.M. Lubbers ook zijn christen-democratische collega's Helmut Kohl (West-Duitsland), Wilfried Martens (België), Jacques Santer (Luxemburg) en Garret Fitzgerald (Ierland) de manifestatie een prestigieus karakter gaven.⁶⁶

Na 1989 speelden de Nederlanders een prominente rol binnen de EUCD. De betekenis van deze unie was sinds de oprichting van de EVP steeds geringer geworden, maar na de val van de Berlijnse Muur en het verdwijnen van de Oost-Europese communistische regimes kreeg de EUCD weer een rol te vervullen. In het politieke machtsvacuüm dat in het voormalige Oostblok was ontstaan werd nu getracht het ontstaan van christen-democratische partijen te stimuleren. Voor de louter voor de christen-democratische partijen binnen de Europese Gemeenschap opgerichte EVP was hier geen taak weggelegd. De hoofdrol in het ontwikkelingswerk in de richting van Midden- en Oost-Europa werd gespeeld door CDA-voorzitter W. van Velzen, die in 1987 vice-voorzitter geworden was van de EUCD. In 1990 nam hij het voorzitterschap van de een jaar eerder opgerichte EVP/EUCD-werkgroep Midden- en Oost-Europa over van Hahn en was hij de drijvende kracht achter de christen-democratische academie voor Midden- en Oost-Europa, die oktober 1991 in Boedapest gevestigd werd.⁶⁷ Hij werd voor zijn inspanningen in 1996 'beloond' met het voorzitterschap van de EUCD. Van Velzen was daarmee tevens de laatste: begin 1999 ging deze zo langzaam door de toetreding van een groot aantal partijen uit kandidaat-lidstaten van de Europese Unie tot de EVP overbodig geworden romporganisatie op in de laatste.

Binnen de EVP kwam het CDA in de jaren negentig meer en meer in een minderheidspositie te verkeren. Het verval van de Italiaanse DC in 1993/1994, in de voorgaande decennia doorgaans een trouwe bondgenoot voor de

⁶⁵ Jansen, *The European People's Party*, 155, 157-158; *CD/Actueel* 11-4-1987.

⁶⁶ Jansen, *The European People's Party*, 79-80.

⁶⁷ *Ibidem*, 149-150.

Nederlanders in het verzet tegen de conservatieve tendensen van de CDU, droeg hier sterk aan bij. Ook de toetreding van de Spaanse Partido Popular (1991) en het Italiaanse Forza Italia (1999) tot de EVP en de Britse conservatieven tot de EVP-fractie (1992) zorgde voor verdere verwatering van de door de Nederlanders zo bepleite christen-democratische signatuur. In 1998 stelde Oostlander in het tijdschrift van het Wetenschappelijk Instituut van het CDA vast dat de christen-democraten in hun eigen Europese partij inmiddels een minderheid vormden. Samen met Belgen, Ieren, Basken en enkele Italianen en Grieken verenigden de Nederlanders zich tot de zogenaamde 'Athene groep', die zich -baserend op het tijdens het in 1992 op het EVP-congres in de Griekse hoofdstad aangenomen actieprogramma- sterk maakte voor het behoud van de christen-democratische identiteit van de EVP.⁶⁸

Vergelijkend perspectief: socialisten en liberalen

Enige vergelijkende opmerkingen na deze uiteenzetting over de rol van de Nederlandse christen-democraten in hun internationale samenwerkingsverbanden zijn wel gepast. Hierbij wordt de blik gericht op de twee voornaamste concurrerende stromingen, te weten de socialistische (of sociaal-democratische) en de liberale. Vergelijkingen met de pas recent ook pan-Europees succesvol opererende 'groene' partijen wordt overgelaten aan toekomstige onderzoekers.

Waar het de grensoverschrijdende samenwerking tussen geestverwante politici betreft, wordt doorgaans allereerst gewezen op de socialisten.⁶⁹ Immers, van oudsher hadden deze de intentie om de marxistische heilstaat wereldwijd te vestigen. Al in 1864 -dertig jaar vóór de oprichting van de Sociaal-Democratische Arbeiderspartij (SDAP) in Nederland- stichtte Karl Marx de eerste Socialistische Internationale (SI), als een bovenationale 'partij' die een rol diende te spelen in het vestigen van de wereldheerschappij van de arbeidersklasse. Na het fiasco van de Parijse Commune (1871) verdween deze pretentieuze organisatie langzaam van het toneel. De Tweede Internationale (1889-1919) kende al een veel lossere structuur; haar bestaan werd gekenmerkt door het ontstaan van socialistische partijen in verschillende West-Europese landen. De Nederlandse socialist F. Domela Nieuwenhuis nam bij de oprichting en gedurende de eerste levensjaren van de Tweede Internationale volop deel aan de in alle heftigheid woedende richtingenstrijd in de

⁶⁸ A.M. Oostlander, 'Ontwikkelingen in EVP waarschuwing voor CDA', *Christen Democratische Verkenningen* 1998, 309-313, aldaar 311-312.

⁶⁹ Voor de Socialistische Internationale is gebruik gemaakt van: Karl-Ludwig Günsche en Klaus Lantermann, *Kleine Geschichte der Sozialistischen Internationale* (Bonn-Bad Godesberg 1977); Marnix Krop, 'Een vreemde eend in de bijt. De Socialistische Internationale in de wereldpolitiek', in: Jan Bank e.a. (red.), *Het derde jaarboek voor het democratisch socialisme* (Amsterdam 182), 12-47; B.J. van den Boomen, 'Tussen droom en daad. De internationale kant van de sociaal-democratie' in: *Jaarboek DNPP 1996*, 244-257.

Internationale tussen revolutionaire en reformistische socialisten.⁷⁰ De Duitse socialisten voerden in deze Tweede Internationale het hoogste woord, de rol van de Nederlandse vertegenwoordigers (de SDAP werd door het Londense Internationale Congres van 1896 als lid toegelaten) is wel omschreven als 'een niet helemaal onbelangrijke'. In 1904 waren de Nederlanders de gastheren van een van de SI-congressen. De kabinetsformatie van 1913 gaf de SDAP, die daarmee van de Europese socialistische partijen als een van de eerste serieus in beeld kwam om te gaan (mee-)regeren, ook internationaal aanzien. Nam de partij volgens Perry hiervoor een 'tamelijk marginale positie' in (maar wel 'met veel praats'), nu werd de Nederlandse partij door de geestverwanten met meer belangstelling gevolgd. Het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog, toen de nationale partijen zich achter hun eigen regeringen schaarden, vormde een jaar later echter het failliet van de tweede SI.⁷¹ De verwijdering die ontstond tussen de revolutionaire communisten en de reformistische sociaal-democraten zorgde voor een scheiding der geesten tussen de partijen op internationaal niveau. Tegenover de door Moskou opgerichte Kominform (1919) kwam in 1923 de Socialistische Arbeidersinternationale (SAI) te staan. Het sterk verslechterende economische en politieke internationale klimaat bemoeilijkte in de jaren dertig ook het werk van deze organisatie. Van 1939 tot voorjaar 1940 was SDAP-voorman J.W. Albarda haar voorlaatste president.

Hoewel in pretentie al evenzeer internationaal ingesteld als haar erflaterster was na de Tweede Wereldoorlog ook de Partij van de Arbeid (PvdA) aanvankelijk terughoudend in haar samenwerking met West-Europese zusterpartijen. De voorzitters en secretarissen-generaal van de in 1951 in Frankfurt opgerichte Socialistische Internationale (SI) werden geleverd door de Britse, Scandinavische, Oostenrijkse, Franse en Duitse sociaal-democratische partijen. Sommige PvdA-leiders hadden ook geen hoge dunk van de SI.⁷² Veel van de last van het buitenlandse werk werd gedragen door slechts enkelen. Hier mag de naam genoemd worden van de eerste internationaal secretaris van de partij, de voormalige vluchteling Alfred Mozer (1951-1958) -de sociaal-democratische tegenhanger van KVP-buitenlandsecretaris Hahn. De PvdA was overigens wel vanaf de oprichting aangesloten bij de nieuwe SI. Het was in de beginperiode vooral de Britse Labourpartij die het voortouw nam in deze Internationale. Met het afnemen van de belangstelling van de Britse socialisten nam het aanzien van de SI eind jaren zestig, begin jaren zeventig af. De

⁷⁰ Jan Meyers, *Domela, een hemel op aarde. Leven en streven van Ferdinand Domela Nieuwenhuis* (Amsterdam 1993) 219-232.

⁷¹ Van den Boomen, 'Tussen droom en daad', 247; Jos Perry, 'De jaren 1894-1919', in: Maarten Brinkman, Madelon de Keizer en Maarten van Rossem (red.), *Honderd jaar sociaal-democratie in Nederland 1894-1994* (Amsterdam 1994) 9-61, aldaar 24, 38, 51.

⁷² Zie bijvoorbeeld de kwalificatie van M. van der Goes van der Naters in: A.G. Harryvan, J. van der Harst en S. van Voorst (red.), *Voor Nederland en Europa. Politici en ambtenaren over het Nederlandse Europebeleid en de Europese integratie, 1945-1975* (Den Haag/Amsterdam 2001) 69.

Nederlanders hebben de hoofdrol nooit overgenomen. In een Nijmeegse doctoraalscriptie is recent beschreven dat de internationale pretenties van de PvdA in de jaren 1967-1977 doorgaans zelden resulteerden in grote inspanningen op dat terrein. Het PvdA-bestuur weigerde in deze periode veel tijd en geld te besteden aan het SI-werk. Een en ander kan geïllustreerd worden met de halfhartige en dus mislukte pogingen in 1972 en 1975 om S.I. Mansholt gekozen te krijgen tot opvolger van de door de Nederlanders heftig bekritiseerde Oostenrijkse SI-president Bruno Pittermann. Mansholt, voormalig landbouwminister en Europees Commissaris, moest door gebrek aan doortastend optreden genoeg nemen met een ondervoorzitterschap.⁷³ Het aantreden van Willy Brandt als president in 1976 zorgde voor een enorme opleving van aanzien en activiteiten van de SI. De SPD nam de door Labour vacant gelaten leiderspositie op zich. Ook de Nederlanders zetten zich in deze jaren meer in voor de activiteiten in SI-verband.

De rechtstreekse verkiezing van het Europees Parlement vormde ook bij de socialisten de aanleiding voor een intensivering van de transnationale partijensamenwerking in de EG-landen. Vanuit haar pro-Europese instelling was de steun aan de oprichting van het Verbindingsbureau van de socialistische partijen uit de zes EEG-landen in 1957 verklaarbaar. Dit 'Bureau' zou vanwege organisatorische zwakte en desinteresse van de partijen overigens nooit grote betekenis krijgen. Met het perspectief van de aanstaande Europese verkiezingen werd het Verbindingsbureau in april 1974 getransformeerd in de Federatie van Socialistische Partijen in de EG. Ook hier behielden de partijen onverminderd hun autonomie. Het opstellen van een gezamenlijk programma voor de Europese verkiezingen leverde wegens de verdeeldheid tussen de partijen vervolgens grote problemen op. De besprekingen werden gedomineerd door de Duitse socialisten, terwijl de Labourpartij, die niets zag in een verdere Europese integratie en zich zelfs verzet had tegen toetreding van Groot-Brittannië tot de EG, zich volledig onttrok aan de programarbeid en zich er ook niet aan gebonden achtte. De PvdA zette in op de formulering van een volledig nieuw programma, terwijl de meeste andere partijen slechts enkele gemeenschappelijke punten wilden opstellen. Een ontwerpdocument van Mansholt werd dan ook direct afgeschoten. De sterk door SPD-afgevaardigden gedomineerde besprekingen in de programcommissie leidden tot niet meer dan een door vage compromisformuleringen gekenmerkt verkiezingsplatform. Van de deelnemende partijen legde slechts de PvdA dit document ter beoordeling aan haar leden voor. Een uitgebreide behandeling op het PvdA-congres in februari 1978 resulteerde in een groot aantal wijzigingsvoorstellen -het verschil met het eigen verkiezingsprogramma werd hierin tot uitdrukking gebracht. Met de wijzigingsvoorstellen werd overigens niets gedaan. Niet alleen de Britse

⁷³ Frouke Punter, 'Ideaal of stemlokaal? De Partij van de Arbeid en het internationale gebeuren, 1967-1977' (ongepubliceerde doctoraalscriptie KU Nijmegen 1998) 2-28.

Labourpartij, maar ook de Franse PS weigerde namelijk het program te onderschrijven, waarmee het meteen een dode letter werd. Uiteindelijk kwamen de partijen niet verder dan een korte en zeer algemeen geformuleerde gemeenschappelijke verklaring van de partijleiders.⁷⁴ Alle partijen zouden de verkiezingscampagne in 1979 vooral voeren op basis van hun eigen nationale partijprogramma's.

Nadat een poging in 1974 om (wederom) Mansholt als voorzitter benoemd te krijgen mislukte⁷⁵, was J.M. den Uyl van 1980 tot 1986 president van de Federatie, een onbezoldigde functie overigens. In 1992 werd tijdens een congres in Den Haag met de omzetting van de Federatie in de Partij van de Europese Sociaal-democraten (PES) een nieuwe poging ondernomen de samenwerking tussen de partijen enigszins te versterken. Binnen de PvdA bleef echter onvrede bestaan over de gebrekkige samenwerking van de sociaal-democratische partijen in West-Europa. Toenmalig partijvoorzitter Felix Rottenberg sprak in dit verband in 1996 veelbetekenend over de 'PESt-partij'. Volgens een artikel van de directeur van de aan de PvdA gelieerde Alfred Mozer Stichting bleef de PvdA zich wel inspannen om de PES meer betekenis te geven.⁷⁶

Veel minder uitstraling dan de SI had de Liberale Internationale (LI), die pas na de Tweede Wereldoorlog tot stand kwam en de status van informele contactorganisatie eigenlijk nooit ontstegen is. De betrokkenheid van de Nederlandse liberale partij (tot 1948 was dat de Partij van de Vrijheid) was gering. Zij ontbrak zelfs op het oprichtingscongres van de Liberale Internationale (LI) in april 1947 in Oxford. Ter verklaring van deze afhoudende opstelling is gewezen op de kritische houding van de bij de oprichting van de LI dominante Britse Liberal Party ten aanzien van de koloniale politiek van Nederland. Voor de PvdV (en na 1948 ook de VVD) was het herstel van de Nederlandse positie in Indonesië een belangrijke doelstelling. De vooral nationaal geïnteresseerde fractievoorzitter P.J. Oud blokkeerde vervolgens lang de toetreding van de VVD omdat hij in de Duitse Freie Demokratische Partei (FDP) al te veel voormalige nazi-elementen bespeurde en de LI zich hier weinig aan gelegen liet liggen. Zoals ook de NEI beoogde de LI in het kader van de democratisering van de voormalige vijand Duitse vertegenwoordigers zo snel mogelijk bij haar werk te betrekken vandaar de gewillige houding van de LI ten opzichte van de FDP. De in Nederland algemeen heersende anti-Duitse sentimenten waren bij de VVD echter zodanig hardnekkig, dat deelname van de FDP die van de VVD lang uitsloot. Partij-ideoloog Van der List kon een artikel over de internationale oriëntatie van de

⁷⁴ Karnofsky, *Die europäischen Parteienzusammenschlüsse*, 77-80, 150-174.

⁷⁵ Punter, 'Ideaal of stemlokaal?', 188-192.

⁷⁶ Van den Boomen, 'Tussen droom en daad', 253.

VVD in 1996 dan ook openen met de stelling: 'Een echt internationaal georiënteerde partij kon de VVD in haar beginjaren moeilijk genoemd worden.' Pas na het terugtreden van Oud en het aantreden van een generatie Europees gezinde politici als C. Berkhouwer en H.R. Nord, gevoegd bij het economische succes van de EEG, kwam het tot een geleidelijke toename van de internationale contacten. Na een gunstige rapportage over de blijkbaar veranderde samenstelling van de FDP zou de VVD in 1960 alsnog toetreden tot de LI. Oud werd zelfs benoemd tot beschermheer van de LI. In 1996 kon vastgesteld worden dat de VVD inmiddels 'een actieve, en ook wel vrij belangrijke, rol' speelde in de LI en er ook 'betrekkelijk veel invloed' had. Zo hadden de Nederlanders al vanaf het midden van de jaren tachtig een voortrekkersrol gespeeld in de discussie over de Oostenrijkse FPÖ van Jörg Haider, met wie de VVD niet in één organisatie wilde zitten. Binnen de LI moest voor een dergelijke stap nogal wat tegenstand overwonnen worden, maar in 1991 werd de FPÖ toch uit de organisatie gestoten. Met E.H. Toxopeus (1966-1970) en F. Bolkestein (1996-1999) leverde de VVD zelfs tweemaal de voorzitter van de LI. Jongerenvertegenwoordiger J. Maaten vervulde van 1992 tot 1999 het secretariaat-generaal van de LI in Londen. Toch wordt de LI nog steeds sterk gedomineerd door de Britse en Duitse liberalen.

Nam de rol van de VVD in de LI geleidelijk toe, datzelfde kan niet gezegd worden van haar positie in de maart 1976 met het oog op de aanstaande Europese verkiezingen opgerichte Federatie van Liberale en Democratische Partijen in de Europese Gemeenschappen (ELD). Hier bezette het Europees Parlements lid F.A. Wijsenbeek na de oprichting weliswaar zes jaren het secretariaat-generaal, maar tot een voorzitterschap door een VVD'er is het nog niet gekomen. Ook bij de opstelling van het eerste verkiezingsprogram, dat in november 1977 op het congres van de ELD in Brussel werd goedgekeurd, speelden niet de Nederlanders, maar de financieel en organisatorisch sterkere FPD de hoofdrol. Gezien het feit dat het VVD-aandeel wel steeds tot de grootste nationale delegaties in de Europese liberale fractie behoorde, is dat een opvallende vaststelling. In Europa ontbreekt het steeds meer aan grote zusterpartijen (de nationale kiesstelsels spelen de Duitse en Britse geestverwanten nogal eens parten); de voor de hand liggende hoofdrol van de VVD moet voor het grootste deel nog ingelost worden.⁷⁷

Vergelijken we de betrokkenheid van de Nederlandse vertegenwoordigers van de drie naoorlogse politieke hoofdstromingen, dan valt op dat de Nederlandse

⁷⁷ G.A. van der List, 'De Liberale Internationale', *Liberaal Reveil* 32 (1991) 135-142; G.A. van der List en H. Poppens, 'De VVD in internationaal verband', in: *Jaarboek DNPP 1996*, 258-268, citaten op 258 en 262; H.J.L. Vonhoff, *Liberale onder één dak. VVD: 50 jaar liberale vereniging* (Den Haag 1998) 85; Max van Weezen en Leonard Ornstein, *Frits Bolkestein. Portret van een liberale vrijbuiter* (Amsterdam 1999) 249-250; Karnofsky, *Die europäischen Parteienzusammenschlüsse*, 246-256.

christen-democraten niet uit de toon vallen. Over het algemeen kan gezegd worden, dat alle beschreven Nederlandse partijen de nodige koudwatervrees dienden te overwinnen, vooraleer zij zich werkelijk wilden inspannen op het transnationale partijniveau. De voortgang in het Europese integratieproces en vooral het perspectief van de eerste Europese verkiezingen in juni 1979 hebben daarbij een katalyserende rol gespeeld.⁷⁸ Een zekere zendingsdrang kon de Nederlanders in de drie internationales in deze laatste fase niet ontzegd worden. Met name rond de opstelling van de Europese programma's lieten de Nederlandse sociaal-democraten en christen-democraten zich gelden. De VVD heeft zich vooral tweemaal gesteld tegen de aanwezigheid van -in Nederlandse ogen- niet-liberale elementen in hun organisatie. Hierbij stuitte de Nederlanders nogal eens op het verzet van de al evenzo vanuit nationale belangen opererende grotere buitenlandse geestverwante partijen.

⁷⁸ Geoffrey Pridham en Pippa Pridham, 'The new European party federations and direct elections', *The World Today* februari 1979, 62-70, aldaar 64.

Piet Leupen

Bea culpa, bea culpa, bea maxima culpa

Column

Tijdens het Tweede Vaticaans Concilie deed een mop de ronde over twee kardinalen die tijdens de sessies als kempfanen tegenover elkaar stonden: de progressieve kardinaal Bea en zijn aartsconservatieve collega Ottaviani. De ruzie liep zo hoog op dat tijdens de mis en wel op het moment dat de woorden: 'door mijn schuld, door mijn schuld door mijn allergrootste schuld' (mea culpa, mea culpa, mea maxima culpa) door de gelovigen werden uitgesproken, Ottaviani de hierboven in de titel geciteerde woorden gefluisterd zou hebben.

Dit stukje gaat niet over beide kerkvorsten, ook niet over de mis, maar over onze eigen Bea(trix), haar nieuwe schoondochter Máxima en alle heisa eromheen. Wie heeft hieraan de schuld? Bea, Máxima of iemand anders? Ik kan het niet laten een duit in het zakje te doen. Om maar te beginnen met de aankondiging dat het huwelijk in de hoofdstad gevierd moet worden. Dat Hans van den Bergh van het Republikeins Genootschap in een televisie-interview blijft beweren dat de toenmalige kroonprinses *coute que coute* in Amsterdam wenste te trouwen -ondanks het algemeen bekende feit dat eerste minister Cals deze keuze heeft gemaakt en doorgezet (het paar was bereid in Baarn te

trouwen)- roept de verdenking op van een opzettelijke verdraaiing van feiten. Dat is nog tot daaraantoe, want we kunnen dit Genootschap natuurlijk niet helemaal serieus nemen. Erger is, dat een krant als *Het Parool* in zijn bijlage 'Oranje binnen', van 22 mei jongstleden nog steeds deze foutieve berichtgeving volgt. Het zal wel te maken hebben met het feit dat het zo langzamerhand een publiek geheim is dat de koningin een uitgesproken wil heeft (om het maar eens netjes te zeggen).

We gaan voorbij aan alle discussie over vader Zorreguita en zijn rol tijdens het generaalsregime. De oplossing die uit de bus rolde (tijdens de trouwerij zal hij schitteren door afwezigheid) bleek voor de meeste Nederlanders voldoende om zijn dochter aan het hart te drukken. Alle ellende lijkt op het eerste gezicht voorbij, Máxima heeft zich in redelijk goed Nederlands uitgesproken voor de democratie en het sprookje kan beginnen. Ik houd mijn hart vast. Van vader Z. zijn we nog lang niet af, al was het maar omdat menselijkerwijs niet gevraagd kan worden van een dochter om haar vader bij alle volgende familiebijeenkomsten (doop, trouwen van eventuele kinderen, begrafenis) opnieuw te weren. Dit hangt natuurlijk ook van de publieke opinie af...

Heeft de regering en in het bijzonder minister-president Kok in dit geval naar ieders tevredenheid gehandeld, anders ligt het met het gehannes met titels en adeldom. In plaats van adeldom af te schaffen en titels (baron, graaf, enzovoort) en predikaten (jonkheer, ridder) voortaan te beschouwen als integraal behorend tot de achternaam (familienaam), laat de regering steeds opnieuw zien dat zij met onlogische en zelfs met discriminerende oplossingen komt. Kinderen mogen voortaan de geslachtsnaam van de vader of van de moeder dragen, maar bij adellijke titels gaat dat in het geval van een keuze voor de adellijke naam van de moeder niet op. De bij de naam behorende titel (dus de adeldom) vervalt. De zoon van barones van Waasbeek en de heer Jansen mag voortaan als een Van Waasbeek door het leven gaan, maar niet als een baron van Waasbeek. Het discriminerende en onlogische karakter van dit voorstel springt onmiddellijk in het oog. Blijkbaar is de regering er alles aan gelegen om enerzijds de adel een zachte en zeer langzame dood te laten sterven (want dat is op de lange duur het geval als alleen een vererving langs vaderszijde mogelijk blijft) en anderzijds de adel als zodanig te blijven erkennen. Waarom? Wat heeft zij tegen of voor deze mensen? Meent de regering nu werkelijk dat adeldom meer is dan een loze titel? Het enige wat vervolgens moet gebeuren is het aanpassen van de Grondwet en het privatiseren van de Hoge Raad van Adel. Dat is toch geen probleem?

Enige weken geleden werd ik opgebeld door de secretaris van een kamerfractie met het verzoek om na te gaan of in de Middeleeuwen een adellijke titel kon vererven op een vrouw. Een positief antwoord zou een steekhoudend argument kunnen zijn bij deze discussie in de Tweede Kamer. Ik heb onder andere geantwoord dat aan adellijke titels in de Middeleeuwen altijd rechten op mensen en op land vastzaten. Dat een vergelijking dus niet goed mogelijk was, omdat die situatie niet meer bestaat. Vererving in vrouwelijke lijn kwam bij ontstentenis van een mannelijke nazaat uiteraard voor, maar heel erg vanzelfsprekend was het niet.

Een even ongelukkige hand had Kok (en zijn adviseurs, onder wie, wie weet ook de koningin?) in de toelichting op de Toestemmingswet voor het huwelijk van Willem-Alexander en Máxima. Dat zij na haar huwelijk prinses der Nederlanden en prinses van Oranje-Nassau wordt is vanzelfsprekend. Maar zij krijgt niet de titel prinses van Oranje, die blijft voorbehouden aan de troonopvolger(sten). In 1983 heeft de regering de titel prins van Oranje voor de toekomst afgeschaft (waarom is mij onduidelijk), waarmee Willem-Alexander dus de laatste prins van Oranje zou zijn. Nu wordt die titel weer teruggehaald, maar met een specifiek voorbehoud, dat veel te weinig uitleg heeft gekregen. Voor onze arme volksvertegenwoordigers en zelfs voor royalty-verslaggevers en parlementaire redacteuren is dit alles te veel geweest. De verwarring steeg

ten top. Máxima geen prinses van Oranje (naast de prins van Oranje?) dan ook geen koningin, zo was de gevolgtrekking in en rond vele fracties in het parlement. Je kijkt je ogen uit, bij het lezen van zoveel onzin.

Ieder weldenkend mens kan zich met enige inspanning realiseren, wat de precedentwerking zou zijn van het toekennen van de titel prinses van Oranje aan Máxima. Als Máxima en Willem-Alexander verblijd zouden worden met een dochter als eerste kind, dan krijgt deze oranspruit als vermoedelijke troonopvolgster de titel prinses van Oranje. Mocht zij later een huwelijk aangaan, dan zou haar echtgenoot prins van Oranje kunnen worden. Maar dat is niet de bedoeling; er is maar één troonopvolger. Als koningin zal zij later geen koning-echtgenoot aan haar zijde hebben. Deze gedachte is logisch; maar waarom wordt dit niet uitgelegd?

De bevordering van de vrouw van de troonopvolger (prinses) tot koningin bij de troonsbestijging van haar echtgenoot is misschien thans volgens hedendaagse normen minder logisch, maar wel conform de heersende historische praktijk, zowel hier als elders. Máxima wordt allereerst prinses der Nederlanden, daarna pas prinses van Oranje-Nassau. Zij kan vervolgens ooit koningin der Nederlanden worden; maar nooit konin-

gin van Oranje-Nassau. Dat is onze historische situatie.

Opnieuw; waarom zegt Kok in zijn reactie niet dat dit de bedoeling is? Door een oplossing voor zich uit te schuiven en neer te leggen bij een volgende kabinet geeft hij voedsel aan diegenen die nu opeens kiezen voor de onhistorische en halfslachtige oplossing van een koning met naast zich een prinses. Was regeren ook niet vooruitzien?

Het gerommel met titels en alles wat daarbij hoort hoe vreemd was niet de verlening van de titel prinses aan Marilène van den Broek (ze wordt niet van adel, haar kinderen worden geen prinsen of prinsessen) en aan Laurentien Brinkhorst (idem, maar haar kinderen worden graaf of gravin van Oranje-Nassau) verraadt onkunde en gebrek aan historisch besef bij betrokkenen. Het is ook een teken dat alles wat met de monarchie te maken heeft langzamerhand wegzakt uit het geheugen van het denkend deel der natie. Een speciaal responsie-college over de historische ontwikkeling en betekenis van de monarchie en de adel voor de leden van het kabinet en onze parlementariërs zou geen kwaad kunnen. Tot slot een tip: misschien dat de majesteit met behulp van een kop-telefoon in een andere collegezaal het betoog op haar gemak kan volgen?

De boeken top vijf van ...

Bob Lieshout

Bob Lieshout (1949) is op 1 april 2000 benoemd als hoogleraar internationale betrekkingen, in het bijzonder Duitslandstudies, aan de Faculteit der Letteren. In die hoedanigheid bekleedt hij de functie van directeur van het Centrum voor Duitslandstudies. Voor *Ex Tempore*. Verleden Tijdschrift Nijmegen heeft hij een aantal boeken geselecteerd die van beslissende invloed zijn geweest op zijn intellectuele vorming. Deze boeken top vijf laat ons kennismaken met een wetenschapper met een internationaal blikveld, wiens wereldbeeld door het lezen van onderstaande boeken diepgaand is beïnvloed.

Lieshout studeerde Politieke en Sociale Wetenschappen aan de Universiteit van Amsterdam, waar hij zich specialiseerde op het gebied van de Internationale Betrekkingen en de Moderne Geschiedenis (1977). Hij is reeds sinds 1 oktober 1994 werkzaam als hoogleraar internationale betrekkingen bij de faculteit der Management Wetenschappen.

Uiteraard voelde ik mij zeer vereerd toen de redactie van *Ex Tempore*. Verleden Tijdschrift Nijmegen mij vroeg een boeken top vijf op te stellen. Ik reageerde dan ook enthousiast op dit verzoek. Ik moet bekennen dat mijn enthousiasme op dit moment toch aardig bekoeld is. Natuurlijk, het samenstellen van een boeken top vijf blijft een eervolle aangelegenheid, maar het vergt ook niet weinig van de uitverkorene. Het belangrijkste struikelblok vormt toch wel het vaststellen van het criterium dat gehanteerd moet worden bij de beslissing welke boeken wel en welke niet op de lijst zullen verschijnen. Allerlei criteria zijn immers denkbaar: voor de hand liggende - zoals schoonheid, humor of meeslependheid - en minder voor de hand liggende - zoals omvang, jaar van verschijnen en de taal - en het is bepaald niet op voorhand duidelijk aan welk criterium je de voorkeur moet geven.

Uiteindelijk heb ik besloten dat een Top 5 van 'beslissende boeken' voor mij toch het meest bevredigend is. De boeken die in de onderstaande Top 5 terecht zijn gekomen, zijn boeken die een zeer grote invloed hebben gehad op de vorming van mijn kijk op de wereld. Dit betekent dat een boek als F. Scott Fitzgeralds *The Great Gatsby*, dat naar mijn idee zeer hoog scoort op het 'schoonheidscriterium', niet in aanmerking komt, ook al heeft dit boek de meest fraaie slotzin die ik ken: 'So we beat on, boats against the current, borne ceaselessly back into the past.' *Lolita* van Nabokov sneuvelt dientengevolge eveneens en dat geldt ook voor *Pride and Prejudice* van Jane Austen, hoe groot ook het genoegen dat deze boeken mij hebben verschaft bij het lezen en

herlezen. *De Avonden* van Gerard Kornelis van het Reve valt op deze grond eveneens af en dit lot treft ook *Catch-22* van Joseph Heller, hoe hard ik ook om beide boeken heb moeten lachen.

Mijn beslissende boeken hebben met elkaar gemeen dat zij vanzelfsprekendheden op een, in ieder geval voor mij, uiterst effectieve wijze op losse schroeven wisten te zetten. Na de lezing van ieder van deze boeken zag mijn intellectuele wereld er op belangrijke punten totaal anders uit, bekeek ik mijn omgeving voortaan met andere ogen. Een belangrijke consequentie van mijn keuze ten gunste van 'beslissendheid' als criterium is wel dat recente boeken voor mijn Top 5 niet in aanmerking komen. Om beslissend te zijn, moet die andere kijk ook blijvend zijn en dat is niet eerder dan na een jaar of tien vast te stellen. In het licht van deze overwegingen kon *Het Bureau* van Voskuil geen plaats krijgen in mijn Top 5. Het boek was niet alleen te veel een feest der herkenning - te veel een bevestiging van mijn visie op het functioneren van academische coteriën in een bureaucratische omgeving, die met elkaar strijden om alsmaar schaarser wordende middelen - maar ook te recent van datum. Een andere implicatie van mijn keuze is dat op mijn Top 5 geen Duitse of Franse boeken voorkomen. Tot en met mijn 32^e woonde ik in Amsterdam en ontwikkelde ik mij tijdens mijn studietijd tot een typisch produkt van de Amsterdamse grachtengordel. Dit betekende dat ik me, als het om boeken ging (wat films betrof lag dit, om niet zo respectabele redenen, even wat anders), volledig richtte op de Angelsaksische wereld. Het marxisme was in die tijd (de lange jaren zestig en zeventig) zeer in de mode - welk weldenkend mens, en dat waren we binnen de grachtengordel allemaal, was toen geen marxist? - maar we lazten vrijwel uitsluitend boeken en artikelen van Britse en Amerikaanse marxisten. Als iemand zich al waagde aan Marx en Engels, dan toch wel in de Engelse vertaling! Wat bellettrie betreft kan ik mij niet herinneren dat in mijn Amsterdamse vriendenkring ooit is gesproken over Duitse of Franse boeken. Reve vonden we natuurlijk oké, Hermans en Mulisch konden ook wel, maar onze helden waren louter Amerikaanse en Engelse schrijvers.

Goed, om welke boeken gaat het dan? Uiteindelijk hield ik zes boeken over, waarvan er één dus nog moest afvallen. Dat werd *The Ebony Tower* van John Fowles. Het thema van het verhaal waaraan het boek zijn titel ontleent is uiterst fascinerend. David Williams, een jonge kunstschilder wiens carrière tot nu toe voorspoedig verloopt, leert tijdens een tweedaags bezoek aan Henry Breasley, een schilder die na lange jaren in de artistieke wildernis te hebben verkeerdt, nu toch tot de allergrootsten wordt gerekend, dat hij nooit een groot kunstenaar zal worden. Hij ziet in dat hij niet over de moed beschikt desnoods alles op het spel te zetten in dienst van een zoektocht naar schoonheid (en waarheid). Daarvoor blijkt hij gewoon te verstandig en wil hij te graag bij anderen in de smaak vallen. Helaas kunnen de andere verhalen in de bundel niet in de schaduw van het titelverhaal staan en deze onevenwichtigheid is *The Ebony*

Tower uiteindelijk fataal geworden.

5. Malcolm Bradbury, *The History Man* (London 1975)

Dit is het verhaal van de universitair docent Howard Kirk, een socioloog met een radicale reputatie, die met behulp van 'a little Marx, a little Freud and a little social history' alles en iedereen manipuleert en vooral vrouwen in bed weet te krijgen. Voortdurend in de weer de geschiedenis naar zijn hand te zetten, weet hij anderen ervan te overtuigen dat wat hen overkomt historisch onvermijdelijk is. Als een student weigert de politiek-correcte werkstukken te schrijven die Kirk verlangt ('someone ought to stand back and look critically at these critics of society for a change'), wordt dat zijn ondergang. Het is rondt adembenemend om te lezen hoe Howard met alles wegstrekt. Hij weet met zijn woordenmagie zelfs de conservatieve docente Engels Miss Callendar, die het in eerste instantie voor de student opneemt, tot zijn minnares te maken. Is er dan geen rechtvaardigheid? Is er dan geen verlossing? Toch wel, althans zo lijkt het. Aan het einde van het boek, tijdens een feest dat Howard en zijn vrouw Barbara hebben georganiseerd, lijkt Howards wereld dan toch op het punt van instorten te staan als Barbara, die de seksuele vrijheid die ze elkaar laten en het onevenredig profijt dat Howard van deze regeling trekt niet langer kan verdragen, haar rechterarm door het raam van de logeerkamer slaat en openhaalt, zonder dat iemand van de feestgangers daar iets van merkt.

Uiteraard herkende ik in Kirk de student-activisten die in de jaren zeventig de Universiteit van Amsterdam naar hun hand wisten te zetten en zich overal als wetenschappelijk medewerker wisten te nestelen, maar wat de meeste indruk op mij maakte was de wijze waarop Bradbury liet zien welk een effectief wapen politieke correctheid kan zijn. Op die ene student na durft niemand openlijk in het geweer te komen tegen de man die de juiste standpunten zo voortreffelijk ten eigen bate weet aan wenden. Zou Barbara's daad van verzet de ommekeer inluiden?

4. Paul Hollander, *Political Pilgrims. Travels of Western Intellectuals to the Soviet Union, China and Cuba 1928-1978* (New Brunswick 1981)

In dit boek houdt Hollander zich bezig met de vraag hoe het kon gebeuren dat vooraanstaande westerse intellectuelen zich zo lieten inpakken door totalitaire regimes. Terwijl geen enkel onrecht, ook al was het nog zo klein, aan hun kritisch oog ontsnapte als het hun eigen, kapitalistische, maatschappij betrof, bleken ze totaal blind als het ging om de grootschalige terreur, de massale schending van mensenrechten en de zeer grote armoede die konden worden aangetroffen in, in eerste instantie, de Sovjet-Unie en, later, China en Cuba. Op zoek naar de nieuwe mens en de heilstaat betoonden zij zich tijdens hun bezoeken aan deze dictaturen uiterst ontvankelijk voor de *techniques of hospitality* die hun gastheren op hen loslieten en keerden zij zonder uitzondering terug

met juichende verhalen waaruit bleek welke grote stappen er in het betreffende land al waren gezet op de weg naar een rechtvaardige samenleving en hoe treurig de eigen, hopeloos vercommercialiseerde, westerse samenlevingen daarbij wel niet afstaken.

Eerlijk gezegd is Hollander wel een beetje langdradig. Door zijn hang naar volledigheid voelt de lezer telkens de behoefte opkomen om nu maar eens een paar bladzijden over te slaan - hij weet het nu wel. Niettemin heeft dit boek ervoor gezorgd dat het sindsdien voor mij heel moeilijk is geworden om critici van de moderne westerse samenlevingen niet met een korreltje zout te nemen. Vooral als het gaat om de vermeende verschrikkingen die 'de markt' (tegenwoordig in de gedaante van 'de globalisering') teweeg zou brengen. Waarom willen zij niet zien dat deze wat bleekjes afsteken bij de verschrikkingen van de planeconomie? Voor de grote econoom Joseph Schumpeter was een intellectueel 'an extremely weak reed to lean on' en Hollander verschaft honderden bladzijden lang de meest treffende en ook bizarre voorbeelden van de juistheid van deze stelling.

3. George H. Sabine, *A History of Political Theory* (3e druk, London 1963)

'Sabine', een boek van zo'n 900 pagina's, was één van de boeken die ik in 1968 moest lezen voor het kandidaatstentamen politicologie (het kandidaats was zo iets als een bachelors, maar dan wel behoorlijk wat zwaarder). Het bestuderen van Sabines geschiedenis van de politieke theorie, die begon bij de vroege Grieken en eindigde bij het fascisme en nationaal-socialisme, was een verpletterende ervaring. Wekenlang heb ik over het boek gebogen gezeten (met Radio Veronica op de achtergrond - hoe is het mogelijk dat ik ooit zo kon studeren?). Met veel vertoon van eruditie wijdde Sabine me in in een tot dan toe volledig onbekende wereld, die van Plato en Aristoteles, van Marsilius van Padua, Jean Bodin, Thomas Hobbes, Harrington, Bentham, Hegel en Marx, om enkelen te noemen. Een wereld waarin ik nog steeds graag vertoef. Cruciaal voor mijn verdere ontwikkeling waren de paragrafen die Sabine besteedde aan de Schotse filosoof David Hume. Tijdens zijn bespreking laat Sabine vrijwel terloops weten dat Hume had aangetoond dat in de empirie geen noodzakelijk verband bestond tussen oorzaak en gevolg. Hoe vaak ik deze passages niet heb overgelezen (pp. 598-600) om de boodschap tot mij door te laten dringen! Als dit zo was en ik kon niet bedenken waarom dit niet zo zou zijn, dan klopte er niets van mijn ideeën, die ook onder mijn medestudenten gemeengoed waren, dat alles wat we deden gedetermineerd was, dat we ons wel konden wijsmaken dat we een vrije wil hadden, maar dat we uiteindelijk niet meer waren dan een produkt van materiële krachten. De eerste twijfel werd zo gezaaid, maar het zou pas tegen het einde van mijn studie zijn (zo'n 8 jaar later!), voordat deze tot bloei kwam en het grote 'omdenken' van mijn interpretatie van de wereld begon.

2. Graham T. Allison, *Essence of Decision. Explaining the Cuban Missile Crisis* (New York 1971)

Met 'Sabine' is 'Allison' ongetwijfeld het boek waarin ik het meest heb onderstreept, de meeste uitroeptekens heb geplaatst en de meeste kanttekeningen heb gemaakt. Aan de hand van de Cubaanse raketcrisis van oktober 1962 laat Allison op overtuigende wijze zien dat de traditionele manier van denken over de internationale politiek veel te beperkt is en dat er ten minste twee andere manieren zijn om gebeurtenissen in de internationale politiek te interpreteren. In de klassieke benadering wordt een staat beschouwd als een eenheid, die tot rationeel handelen in staat is. De handelingen van een staat op het internationale toneel zijn een uitvloeisel van zijn pogingen het nationale belang zo goed mogelijk te behartigen. De internationale politiek is een ragfijn spel van zet en tegenzet tussen staten. De beide concurrerende benaderingen die Allison introduceert, gaan er vanuit dat de staat geen eenheid is. In het organisatieproces-model wordt de staat opgevat als een conglomeraat van organisaties, terwijl het in het bureaucratische politiekmodel draait om de politieke strijd in het centrum van de macht tussen politici, ambtenaren, militairen en hun adviseurs. Organisatorische routines en bureaucratische strijd kunnen bovendien leiden tot uitkomsten die mogelijk niemand heeft gewild en die niets te maken hoeven te hebben met de verdediging van het nationale belang.

De klassieke benadering heeft in feite iets geruststellends. Wat de beleidsmakers ook besluiten te doen, zij hebben hun hoofd erbij en hun besluit is gericht op de verdediging van het nationale belang. Natuurlijk kunnen zij zich vergissen, maar dat geldt voor ons allemaal. De beide andere benaderingen leiden tot de verontrustende conclusie dat de handelingen van staten evengoed het resultaat kunnen zijn van organisatorische procedures of interne bureaucratische conflicten, waarbij het nationale belang geheel uit het oog wordt verloren -zélfs als het voortbestaan van de staat op het spel lijkt te staan, zoals het geval was met de Verenigde Staten tijdens de Cubaanse raketcrisis. Grote internationale politieke catastrofes zijn eerder het resultaat van normaal verlopende besluitvormingsprocessen dan van vergissingen. Dit was het belangrijkste wat *Essence of Decision* me heeft geleerd: wilde ik het grootse en meeslepende in de internationale politiek begrijpen, dan moest ik greep krijgen op de alledaagse praktijk van bureaucratische routine en strijd.

1. Karl R. Popper, *The Open Society and Its Enemies*, 2 delen (5^e druk, London 1966)

Popper zelf heeft *The Open Society* en het begeleidende *The Poverty of Historicism* omschreven als zijn bijdrage aan de oorlog tegen Nazi-Duitsland. Het boek is een verdediging van de westerse democratieën, die hij typeert als voorbeelden van de Open Samenleving, tegen totalitaire ideologieën, die de terugkeer naar de Gesloten Samenleving prediken. Zowel de politieke filosofie van Plato, als die van Marx moet volgens hem als zodanig worden begrepen. Popper betoogt dat de totalitaire ideologieën inspelen op een reële behoefte die leeft bij de leden van de Open Samenleving. Deze heeft dan wel veel goeds gebracht - individuele vrijheid, de groei van kennis, democratie en welvaart-, maar daar staat tegenover dat zij een abstracte samenleving is, die van haar leden eist dat zij elkaar als gelijkwaardig beschouwen en behandelen, met name waar het gaat om de bijdrage die zij kunnen leveren aan de kritische discussie van voorgestelde oplossingen van gemeenschappelijke problemen. Het is vooral deze eis (de *rational unity of mankind*), die erop neerkomt dat er binnen een Open Samenleving geen onderscheid mag worden gemaakt tussen leden van een *in-group* en die van een *out-group* -waarop dit onderscheid ook zou kunnen worden gebaseerd, zoals op bloedverwantschap, klasse, (wetenschappelijke) kennis of nationaliteit-, die indruist tegen emotionele sociale behoeften en die zo de *strain of civilization* veroorzaakt. De totalitaire verleiding is dus groot, maar volgens Popper mogen we daaraan nimmer toegeven, omdat we dan onvermijdelijk zullen terugkeren naar de beesten. Als we mens willen blijven, dan kunnen we maar één weg volgen, die verder de Open Samenleving in.

Voor mijn eigen kijk op de wereld was met name hoofdstuk 24 *The Revolt against Reason* van het grootste belang. Hume had dus aangetoond dat, wat het domein van de empirie betreft, zekere kennis niet kan worden verkregen. Net als bij Hume zelf, had deze conclusie bij mij geleid tot een sceptische houding tegenover het rationalisme en daarmee de wetenschappelijke ambitie. Het rationalisme gaat er immers van uit dat we door middel van de rede de wereld om ons heen kunnen kennen. Popper, die zichzelf beschouwde als een leerling van Hume, liet echter zien dat dit scepticisme helemaal niet nodig was. Hij gaf toe dat het rationalisme zelf niet gebaseerd kon worden op een logische argumentatie of op de ervaring. In deze zin was het irrationalisme inderdaad logisch superieur aan het rationalisme. We zullen altijd iets moeten aannemen, ergens in moeten geloven. Echter, zo vervolgde hij, niets weerhoudt ons ervan om te kiezen voor een geloof in de rede. Deze keuze voor een 'kritisch' rationalisme was volgens Popper bovendien uit moreel oogpunt absoluut noodzakelijk. Het was een keuze tegen het geweld en voor de rede als instrument voor de oplossing van maatschappelijke problemen. Kun je als beginnend wetenschapper een belangrijkere les leren?

Lettres provinciales

Hora est! Gepromoveerden in Nijmegen

Op 26 april 2001 promoveerde J. van Zuthem bij prof. dr. J. Bosmans en prof. dr. A. van de Sande op het proefschrift getiteld *'Heelen en halven'. Orthodox-protestantse voormannen en het 'politieke' antipapisme in de periode 1872-1925.*

Op 13 juni 2001 promoveerde mw. P.H.J. de Hommel-Steenbakkers bij prof. dr. A.M. Koldewij en prof. dr. P. Wackers op het proefschrift getiteld *Een openbaring: Parijs, Bibliothèque nationale, Ms. Néerlandais 3.*

Op 20 juni 2001 promoveerde E.M. van Meerkerk bij prof. dr. J.A.H. Bots en prof. dr. J. de Vet op het proefschrift getiteld *Achter de schermen van het boekbedrijf: Henri Du Sauzet in de wereld van de uitgeverij en boekhandel in de Republiek.*

Vereniging

Ex Tempore. *Verleden Tijdschrift Nijmegen* had tot voor kort geen uitgewerkte structuur als vereniging of stichting, in tegenstelling tot onze voorgangers *Ex tempore* en *Verleden TijdSchrift*. De redactie heeft er nu alsnog voor gekozen een vereniging te worden, om de organisatorische en redactionele taken duidelijker van elkaar te scheiden. Er is een dagelijks bestuur verkozen dat de taak heeft de organisatie nader uit te werken en statuten op te stellen. Het bestuur bestaat uit Gerda de Kleijn-Eikelestam (voorzitter), Edwin van Meerkerk (secretaris), Sasha ter Mors (penningmeester) en Carla Hoetink (PR en internet). De redactionele eindverantwoordelijkheid berust voortaan bij hoofdredacteur Anton van de Sande; Matthijs Braat neemt het redactiesecretariaat op zich. We hopen op deze manier niet alleen de eigen organisatie helderder te maken, maar uiteindelijk ook de kwaliteit van het tijdschrift te verhogen.

Rectificatie

In de eerste aflevering van de twintigste jaargang (pagina 69) is beweerd dat de leerstoel Nieuwste Geschiedenis blijft gehandhaafd, 'zij het dat het wordt uitgebreid met het predikaat Politieke Geschiedenis'. Deze voorstelling van zaken is niet correct. Van een toevoeging aan of beperking van het leergebied Nieuwste Geschiedenis is geen sprake.

In Memoriam: prof. dr. J.A.K.E. de Waele

Eerst is er de berg en in de berg het klooster en in het klooster de man en in de man de stem. Hosios Loukas, Hellas: in een halfduister klooster staat een sterke, wat gedrongen man en zingt met zekere stem een Griekse Mariahymne, uit dankbaarheid. Men luistert ontroerd: studenten, archeologen, historici, de kloostervrouwen die de vloeren dweilen. Deze man is prof. dr. Jozef Arthur Karel Emmanuel de Waele, hoogleraar klassieke archeologie aan de Katholieke Universiteit Nijmegen. Hij overleed op 30 juni jongstleden te Bühl, Duitsland, ten gevolge van een noodlottig ongeluk. Zijn stem zal slechts nog als herinnering kunnen bestaan en wij blijven verslagen achter. Ik noem zijn dood een noodlottig ongeluk - is dit een oxymoron, een paradox of een verhaal dat domweg verkeerd afliep? De man op het asfalt: wat is zijn verhaal?

Prof. dr. Jos de Waele werd geboren op 6 maart 1938. Zijn moeder, Irini, was Griekse - 'opgegraven' door zijn vader (een veelgemaakt grapje), prof. dr. Ferdinand Jozef de Waele, hoogleraar klassieke archeologie te Nijmegen. Een rechtlijnige, wat excentrieke man, in wiens voetsporen Jos de Waele zou treden op het moment dat hij besloot klassieke talen en archeologie te gaan studeren. Nog vóórdat hij cum laude afstudeerde in Nijmegen, had hij reeds gestudeerd in Perugia, München, Rome, Brussel en Gent. De Waele jr. werd benoemd tot wetenschappelijk medewerker en promoveerde in 1971 met een proefschrift over de historische topografie van het Griekse Akragas op Sicilië. Sicilië, Satricum en Athene behoren tot de plaatsen waar hij in de jaren die volgden met regelmaat veldwerk verrichtte. In 1986 werd hij te Nijmegen benoemd tot hoogleraar klassieke archeologie. Zijn grootste interesse gold de maatvoering binnen de Griekse en Romeinse architectuur. Met een grenzeloze energie en een kritische blik onderwierp hij talloze antieke gebouwen aan een scherpe metrologische analyse. Aldus stelde hij de voetmaat vast die door de architect gehanteerd werd: dit is een variabele module, geen vaststaande maateenheid, zoals men vanuit een hang naar archeologische traditie halsstarrig volhield. Wanneer de lengte van deze voetmaat eenmaal ontdekt was, toonde het gebouw (een tempel, een werkplaats, een scheepsarsenaal) zich een systematisch geheel van overzichtelijke proportieverhoudingen. Een exemplarische publicatie op dit gebied mag genoemd worden: *The Propylaia of the Akropolis in Athens: the project of Mnesikles* (Amsterdam 1990). Een dergelijke wijze van innovatief denken kenmerkt een groots wetenschapper. Zijn bijdrage aan het wetenschappelijk vertoog is dan ook indrukwekkend: binnen ongeveer drie decennia publiceerde hij 135 boeken en artikelen. Daarnaast sprak hij zes talen vloeiend, gaf hij lezingen over de hele wereld, bezat een bijna bodemloze kennis aangaande de klassieke filologie, geschiedenis en epigrafie en begeleidde hij onvermoeibaar vele reizen naar Griekenland, Sicilië en Pompeii.

Met hem gaat een begenadigd wetenschapper verloren; zijn dood kan beschouwd worden als een academische ramp. Een groter verdriet schuilt

echter in ons persoonlijk verlies.

Ik herinner mij: een drukke collegezaal en een professor die schreeuwt dat men onder geen beding koffie of thee of *wat* voor vloeibaars dan ook mee naar binnen mag nemen - de ongelukkige geschiedenis tussen een camel-haren jas en een beker chocolademelk was iedereen welbekend. Ik herinner mij: een man die erop hamerde zijn studenten *weerbaar* te maken, hen reeds in het eerste jaar een kritische houding aan te meten zowel ten opzichte van het vak als van hemzelf. Ik herinner mij: een vermoeiende tocht naar de top van de Parnassos, waarbij de professor ondanks striemende wind en eeuwige sneeuw de meeste van zijn studenten achter zich liet. Ik herinner mij: een morsig restaurant in Delphi, waar hij uit volle borst, zoals hij vaker placht te doen, 'O Sole Mio' ten gehore bracht. Ik herinner mij: een Pompejaanse middag, de zon als een hamer, en De Waele onverstoort aan de andere zijde van het meetlint: 'meten is weten!' Ik herinner mij: regen op de opgraving en De Waele die vertelt dat hij zich van zijn studenten een vader voelt. Ik herinner mij: een wandeling met hem en zijn dochter door de Piscina Mirabile, zingend in een ruimte met de allure van een grillige ondergrondse kathedraal. De verbondenheid met zijn vrouw, zijn dochters, zijn kleinkinderen was evident en uitzonderlijk. Ik herinner mij: een man die was als een vader, antwoord gaf op je vragen, begrip had voor wat je voelde en dacht. Deze man is dood. Dat hij plaatsnam in het busje dat op weg naar Pompeii rampzalig verongelukte (naast professor De Waele overleden twee studentes), was een gevolg van zijn grote verantwoordelijkheidsgevoel, jegens zichzelf, zijn studenten en hun ouders. Het verklaart deze doden echter niet. Misschien symboliseren zij slechts een volslagen gebrek aan betekenis. Een dergelijke dood kan niet in een groter contrast staan met een leven dat zoveel betekenis had: in de man in het klooster in de berg lag groots de wetenschap en de liefde. Nu is er niets meer, behalve een gat in ons midden. Om dit met een geliefde uitspraak van de meester zelf te verwoorden: *nichts ist dauerhafter als ein Loch*.

Louis van den Hengel

Recensies

Carla van Baalen en Jan Ramakers (red.), *Het kabinet-Drees III 1952-1956. Barsten in de brede basis*, Parlementaire geschiedenis van Nederland na 1945, Deel 5 (Sdu Uitgevers, Den Haag 2001) 621 p., ISBN 90 12 08951 4; f125,-

Het Centrum voor Parlementaire Geschiedenis (CPG), gevestigd te Nijmegen, ondergaat een succesvolle transformatie. Onder leiding van C. van Baalen vaart het CPG sinds 1998 een andere koers. Er wordt gestreefd naar een nauwere relatie met parlementair Nederland en de actualiteit wordt meer dan voorheen op de voet gevolgd. Welke consequenties de koerswijziging heeft voor het onderzoeksveld van het CPG, wordt duidelijk in de meest recente publicatie van het centrum: *Het kabinet-Drees III 1952-1956. Barsten in de brede basis*. De studie is deel vijf van een reeks waarin de regeerperiodes van verschillende kabinetten sinds de Tweede Wereldoorlog chronologisch worden beschreven.

De verschijning van *Het kabinet-Drees III* in februari 2001 genoot in de media veel belangstelling. Het boek werd in de zaal van de voormalige Tweede Kamer aangeboden aan Wim Kok. De minister-president liet zich tijdens de presentatie ondervragen over de overeenkomsten en verschillen tussen de kabinetten Drees III en Kok II. Niet alleen de gunstige economische situatie in beide periodes, maar ook de brede politieke basis waarop de regering gestoeld was en de succesvolle lijmpoging die in beide kabinetten uitgevoerd werd, leidden tot interessante onderwerpen voor discussie. Uiteraard vertoonde het huidige kabinet tevens verschillen met de derde regering onder leiding van Willem Drees. Hierbij kan onder andere gedacht worden aan de partijpolitieke samenstelling van het kabinet en de internationale politieke spanning die tijdens Drees III, als gevolg van de Korea-oorlog, heerste.

De opzet van *Het kabinet-Drees III* verdient het predikaat 'vernieuwend'. In het boek wordt het oorspronkelijke doel, het beschrijven en analyseren van een kabinetsperiode, vanuit een andere invalshoek nagestreefd. De onderzoekers hebben een bewuste keuze gemaakt voor een onderzoeksvraag die, in vergelijking met de delen over de vorige regeerperiodes, leidt tot een interessanter en beter resultaat. Zij hebben namelijk politiek intrigerende en spannende kwesties uit de kabinetsperiode van Drees III als leidraad genomen voor de analyse van de verhouding tussen kabinet en parlement, het gewicht van de verschillende politieke partijen en de relatie tussen politiek en

samenleving. Bij de beschrijving is gekozen voor een thematische indeling, die een afspiegeling is van de diverse spanningsvelden. Het boek begint echter met een zakelijke uiteenzetting over het verloop van de verkiezingen en de samenstelling van kabinet en parlement.

Na een lange kabinetsformatie, als gevolg van een moeizame verdeling van de ministersposten onder de partijen en de invulling ervan, kon Drees zijn derde kabinet presenteren. Het vier partijen kabinet (PvdA, KVP, ARP en CHU) kon rekenen op een grote parlementaire meerderheid. In de praktijk bleek echter dat politieke kwesties de fundamentele verschillen tussen de regeerpartijen blootlegden. Met name met betrekking tot sociaal-economische opvattingen en verdelingsvraagstukken werd duidelijk dat de politieke strijd bepaald werd door de politieke achtergrond van de regeringspartijen, met andere woorden door confessioneel (KVP, ARP en CHU) enerzijds en links (PvdA) anderzijds. Deze breuklijn was koren op de molen voor de oppositie. De oppositie stond onder leiding van de VVD-voorman P. J. Oud, die waar mogelijk de nuances tussen de partijen uitvergrootte. In 1955 bereikte de spanning binnen de coalitie een hoogtepunt en kwam het kabinet ten val.

Een moeizame lijmpoging was het gevolg. Koningin Juliana leek veel waarde te hechten aan het voortbestaan van het kabinet en benoemde tweemaal een rapporteur die haar moest informeren over de mogelijkheden. Deze noviteit in de formatiegeschiedenis had echter weinig succes en Juliana was alsnog genoodzaakt een formateur aan te wijzen. De fractievoorzitter van de PvdA, J.A.W. Burger, bewerkstelligde als formateur een compromis tussen de conflicterende belangen. De samenstelling van het kabinet bleef dezelfde en Drees III kon keurig haar regeerperiode beëindigen. Het behoud van het kabinet stemde Juliana tevreden en kan met name aan de inspanningen van Burger worden toegeschreven.

De formatie na de val van het kabinet vormt het laatste hoofdstuk van het boek. Dat is een opmerkelijke keuze. Het is niet verwonderlijk dat aan de lijmpoging een geheel hoofdstuk wordt besteed, vreemd is echter wel dat daarin nauwelijks aan de orde wordt gesteld wat aan de val vooraf ging. Voor de oorzaken van de val en de aanleiding daartoe moet de lezer zich wenden tot een eerder hoofdstuk, waarin dit aspect als een onderdeel van een politiek spanningsveld met betrekking tot de inkomenspolitiek wordt gepresenteerd. Dit is een voorbeeld dat de problematiek rondom een keuze voor een thematische indeling duidelijk maakt. De verschillende informatiestromen in het boek zijn niet chronologisch geordend, maar vormen één verhaaltrant. Enerzijds heeft dit een inspirerend effect op de lezer, omdat deze regeerperiode meer gaat leven en het boek tevens leken boeit. Anderzijds kan het als een belemmering ervaren worden voor degene die op zoek is naar een bondige beschrijving van het kabinet Drees III. Wat dat betreft dient eerlijkheidshalve echter opgemerkt te worden dat in de bijlagen veel informatie wordt verschaft over personen, samenstelling van commissies en discussieonderwerpen in de

beide Kamers.

Een verscheidenheid aan auteurs en de thematische indeling geven de studie een kleurrijk karakter. Dit komt niet altijd ten goede aan de bruikbaarheid voor onderzoek en werkt niveauverschillen tussen hoofdstukken en zelfs binnen hoofdstukken in de hand. Over het geheel bezien kan *Drees III* beschouwd worden als een mooie uitgave, waarin een gedenkwaardig en wetenschappelijk verantwoord overzicht wordt gegeven van een fascinerende regeerperiode in de parlementaire geschiedenis van Nederland. De innovatieve aanpak en werkwijze van het CPG komt met succes tot uiting in het meest recente deel in de serie 'Parlementaire geschiedenis van Nederland na 1945', *Het kabinet Drees III. Barsten in de brede basis*.

Liesbeth Timmermans

P.A.J.Meulendijks, *Verschuivende beelden van de Dien Bien Phoe-crisis van 1954* (University Press, Nijmegen 2000) 523 p. ill., ISBN 90 5710 085 1; f54,-

Elk land kent zijn nationale schande. De val van de zeer strategisch gelegen vesting Dien Bien Phoe in het noorden van Vietnam op 7 mei 1954 was Frankrijks grootste nederlaag na de Tweede Wereldoorlog. De Franse legerleiding bleek de mogelijkheden van haar troepen overschat en de kracht van de communistische Vietminh onderschat te hebben. Na een beleg van 56 dagen, waarbij de Verenigde Staten vergeefs om militaire steun werd gevraagd, moesten de Fransen zich overgeven. De betekenis van deze nederlaag is zeer groot geweest, niet alleen voor de geschiedenis van Frankrijk en Vietnam, maar ook voor de politieke en maatschappelijke ontwikkelingen binnen de Verenigde Staten en de internationale verhoudingen.

Het directe gevolg was dat heel Indo-China voor Frankrijk verloren ging, waarbij Vietnam in een communistische noorden en een 'democratisch' zuiden verdeeld werd. Op de lange duur bleek Dien Bien Phoe zelfs het begin van het einde van heel het Franse koloniale rijk. De Franse nederlaag betekende echter ook het begin van de Amerikaanse inmenging in Vietnam. Washington vreesde namelijk dat Zuid-Vietnam op den duur in handen van het communistische noorden zou vallen en dat vervolgens Laos, Cambodja, Thailand en misschien wel Indonesië en de Filipijnen verloren zouden gaan (domino-theorie). De Amerikanen besloten daarom Zuid-Vietnam te steunen met als gevolg de zo bekende desastreuze nederlaag in 1972.

De studie van Meulendijks is meer dan een feitelijke beschrijving van de militaire gebeurtenissen en de veranderende historische opvattingen binnen de Franse, Amerikaanse of internationale context. Een centrale plaats is ingeruimd voor het fenomeen van de historische beeldvorming, waarbij wetenschapstheoretische en historiografische invalshoeken diepgaand aan de orde komen. Wat, zo vraagt de auteur zich af, is de 'werkelijkheid' achter de beelden van deze nederlaag en in hoeverre hebben officiële regeringsdocumenten en memoires van betrokken militairen en politici de beeldvorming in de loop der tijden beïnvloed? Bovendien blijken de verschuivende beelden van deze crisis ook nog eens invloed op de eigentijdse politieke werkelijkheid te hebben gehad. Het beeld van het verleden had namelijk gevolgen voor de besluitvorming van het 'heden', die op haar beurt weer de historische beeldvorming zou beïnvloeden.

Bij de beschrijving van deze veranderende beeldvorming maakt Meulendijks, in navolging van de Britse historicus Michael Oakshot, onderscheid tussen de *recorded past* (het verleden zoals het via de bronnen tot ons komt), de *historical past* (het verleden zoals dat op een bepaald moment in de geschiedschrijving

uitgebeeld wordt) en de *practical past* (het verleden als voorraadkamer voor analogieën en wijze lessen), waarbij hij bovendien een open oog heeft voor de wisselwerking tussen deze drie beelden.

De auteur heeft de veranderende beeldvorming sedert 1954 op een uitputtende, maar ook formidabele wijze beschreven. Hij weet helder en overtuigend duidelijk te maken welke invloed het beeld van de nederlaag had op betrokken politici, militairen en journalisten en hoe hun opvattingen de eigentijdse beeldvorming weer hebben beïnvloed. Daarbij volgt hij grofweg een chronologische indeling. Eerst de verschillende beelden, de vele 'Dien Bien Phoes' van de tijdgenoten, zoals deze in periodieken en kranten en eerste historische werken naar voren komen. Vervolgens schildert hij de veranderingen in de beeldvorming gedurende de zestiger en zeventiger jaren na het verschijnen van de eerste memoires en bronnenuitgaven, waarbij de gevolgen van de Vietnam oorlog uiteraard een zeer belangrijke rol spelen. Tenslotte laat Meulendijks zien hoe in de laatste decennia van de vorige eeuw binnen de zogenaamde nieuwe diplomatieke geschiedenis de historische context steeds pluralistischer wordt. Naast de invloed van nieuwe bronnen (*recorded past*) op de beeldvorming (*historical past*), is daarbij ook telkens onderzocht of en in hoeverre de *practical past* op zijn beurt de beeldvorming weer beïnvloed heeft.

De ontwikkelingen zijn evenwel zo complex, dat het in dit korte bestek onmogelijk is alles te beschrijven. Nadat de nederlaag in het begin voornamelijk aan het falen van de Franse legerleiding werd geweten, verguisde het beeld in de loop van de tijd. Er werd gesproken over, of veeleer gegist naar, de besluiteloosheid van de Franse regering, de aarzelande politiek van de regering Eisenhower (wel of niet interveniëren), en de rol die de tegenstellingen tussen een besluiteloze Amerikaanse president en een agressieve minister van Buitenlandse Zaken, John Foster Dulles, zouden hebben gespeeld.

Een decennium na de crisis beginnen de memoires van de hoofdrolspelers, Franse generaals en politici, die zich van de verantwoordelijkheid voor de nederlaag willen vrijpleiten, het eerste beeld te veranderen. In 1968 verscheen bovendien het officiële Franse rapport uit 1955 waarin talloze eerdere vragen en vermoedens werden bevestigd: hoe besluiteloos de Franse regering was opgetreden, hoe fout de interpretaties van de inlichtingendienst (met name de onderschatting van de Vietminh-strijdkrachten) waren en hoe verwarrend de signalen uit Washington waren geweest.

De Pentagon Papers uit 1971 zorgden voor nog meer helderheid binnen de *recorded past*. Dit in opdracht van de toenmalige Amerikaanse minister van defensie Robert McNamara opgestelde, en tegen de wens van de regering door de New York Times gepubliceerde rapport, maakte duidelijk hoe de Amerikaanse regering voortdurend een besluit omtrent interventie voor zich uit had geschoven.

In het begin van de tachtiger jaren kwamen bovendien de officiële bronnen van de Amerikaanse regering beschikbaar. Hiermee werd het dualistische handelen van Washington nog duidelijker. Men wenste geen directe interventie, maar een zogeheten *united action* met de bondgenoten. Maar of dit nu militaire actie betekende, of economische druk of meer een waarschuwing aan de Noordvietnamezen, was en is nog altijd niet duidelijk, zodat het begrijpelijk is dat de Fransen tussen hoop en vrees leefden: krijgen wij nu hulp of niet? Ook werd duidelijk dat Eisenhower geen passieve of besluiteloze president was geweest, maar een voorzichtig en pragmatisch politicus, die niet in het Vietnamese moeras gelokt wilde worden.

In de jaren negentig werd het beeld steeds opener. Historici kregen oog voor andere dan de gebruikelijke kaders: de binnenlandse omstandigheden in de Verenigde Staten, Frankrijk en Engeland werden bij het beeld betrokken; de invloed van de moeizame Europese eenwording werd meegenomen en de politieke oogmerken van de Volksrepubliek China en bondgenoten als Canada en Australië gingen een steeds grotere rol spelen. Het beeld is sedert 1954 dus voortdurend verschoven, aangepast en uitgebreid door een steeds grotere beschikbaarheid van bronnen. De *recorded past* verbeterde de *historical past*.

De veranderende beelden laten zich, zoals gezegd, niet alleen door een toegenomen *recorded past* verklaren. Het beeld werd ook beïnvloed door allerlei subjectieve factoren. Persoonlijke voorkeuren en overtuigingen, en een ander tijds-klimaat hebben de beeldvorming en dus de beelden van de crisis beïnvloed. Met name de Amerikaanse problemen tijdens de Vietnam-oorlog hebben het beeld van de Dien Bien Phoe-crisis bepaald. In deze fase deed de *practical past* zijn intrede tijdens bijvoorbeeld de verkiezingsstrijd of tijdens discussies omtrent het regeringsbeleid ten opzichte van Vietnam. De crisis kreeg op die wijze verscheidene *practical* gezichten. Analogieën werden in deze jaren door militairen, politici, journalisten én historici opgevoerd. Zelfs in de Pentagon papers is een *practical past* impliciet aanwezig, omdat het geschreven is vanuit een kritische kijk ten opzichte van de regeringen Eisenhower, Kennedy en Johnson. De kennis van het verleden (= Dien Bien Phoe) had hen moeten waarschuwen zich niet met Vietnam te bemoeien. Met name de vergelijkbare strijd om de stad Khe Sanh zou ervoor gezorgd hebben dat het Tetoffensief in januari 1968 onderschat werd, hetgeen achteraf het begin van het einde bleek te zijn.

Ook in Frankrijk bleef de nederlaag bij Dien Bien Phoe een grote rol spelen. Gefrustreerde Franse militairen meenden tijdens de onafhankelijkheidsstrijd van Algerije dat zij een missie hadden ten opzichte van de staat en hebben 'de nationale schande' hiervoor als rechtvaardiging gebruikt. Dit heeft tot enkele revoltes, de opkomst van De Gaulle, de Vijfde Franse Republiek en omwille van het Franse prestige een eigen *force de frappe*, een eigen atoommacht, geleid.

Kortom, een allesomvattend historisch beeld van de Dien Bien Phoe-crisis

zal er waarschijnlijk nooit komen. De vele bronnen hebben de historische visies al gefragmenteerd, wat door de standpuntgebondenheid van de historicus nog eens versterkt werd en waarbij de *practical* toepassing de beeldvorming nog verder beïnvloed heeft. Meulendijks laat zeer helder zien hoe in elk beeld van de crisis een bepaald facet uitvergroot werd en hoe de Amerikaanse, Franse en Angelsaksische nationale werkelijkheid van het moment vaak het enige vertrek- en uitgangspunt was. Opmerkelijk is het daarom dat de auteur desondanks een onderzoeksprogramma voorstelt, waarmee het 'werkelijke' beeld toch te bereiken zou kunnen zijn. Hij eindigt zijn werk namelijk niet met een beschrijving van alle thema's die onderzocht, geanalyseerd en verwerkt zouden moeten worden om de ideale *historical past* te bereiken, of liever een geïntegreerd multi-dimensionaal beeld, dat de werkelijkheid zo dicht mogelijk benadert. Hierbij noemt hij onder andere de interne en externe factoren waarmee de Verenigde Staten, Frankrijk en Groot-Brittannië bij de totstandkoming en uitvoering van hun China-politiek rekening moesten – of wilden – houden. Verder wil hij deze crisis in een nog breder historisch perspectief plaatsen en rekening houden met de internationale tegenstellingen gedurende de Koude Oorlog. Ook de dekolonisatie, het verschil in culturele waarden en vooroordelen en de invloed van Japan, de Volksrepubliek China en de Sovjet-Unie zou onderwerp van onderzoek moeten zijn. En tenslotte wil hij onderzoeken in hoeverre de discussies over het belang van de nationale veiligheid in het Amerikaanse Congres en het Engelse Parlement en de daarmee verbonden constitutionele aspecten en partijpolitieke verhoudingen een rol gespeeld hebben. De recensent vreest echter dat dit een *mission impossible* genoemd moet worden. Immers, geen historicus zal ook in dit zeer brede onderzoek aan zijn eigen keuze en standpunt kunnen ontkomen.

Toch ben ik diep onder de indruk van het imposante en volumineuze boek van Meulendijks. De bijna uitputtende hoeveelheid officiële bronnen, egodocumenten, periodieken, kranten en literatuur die de auteur heeft doorgewerkt is zonder meer indrukwekkend te noemen. Bovendien is het betoog ondanks de zeer complexe ontwikkelingen in tijd en beeldvorming helder geschreven en knap gecomponeerd. Of dit boek nog een vervolg nodig heeft, zoals hij voorstelt, is de vraag. Toch blijft er een wens: ik hoop dat er ooit een verkorte versie van zijn boek verschijnt; een versie die voor een breder publiek toegankelijk is. Zijn boek verdient het namelijk een voorbeeld te zijn voor gelijksoortig onderzoek.

Jac Geurts

Auteursgegevens

Matthijs Braat (1980) studeert sinds 1998 geschiedenis aan de KUN. Hij specialiseert zich in de geschiedenis van de Nieuwe Tijd.

Jac Geurts (1948) studeerde geschiedenis aan de KUN. Hij promoveerde op Maastricht in de Vroeg-Moderne Tijd. Momenteel is hij docent geschiedenis en amerikanistiek te Nijmegen.

Caroline de Greeff (1975) studeerde geschiedenis aan de KUN. Ze studeerde in juni 2000 af met een scriptie Gendergeschiedenis getiteld: *Strijd tussen de seksen? Geweldpleging tussen vrouwen en mannen in het arrondissement Utrecht, 1811-1838*. Op dit moment is zij werkzaam op de afdeling interne communicatie van het instituut Praktijkonderzoek Plant & Omgeving in Wageningen.

Juke Fluitsma (1977) studeert geschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam. Zij specialiseert zich in de medische geschiedenis van de Nieuwste Tijd. Op dit moment schrijft zij een scriptie over neurasthenie in het medisch discours in Italië in de periode 1880-1915.

Marloes Hulsken (1978) studeert sinds 1997 geschiedenis aan de KUN. Zij specialiseert zich in sociale en gendergeschiedenis.

Alexander van Kessel (1968) studeerde van 1989 tot 1994 geschiedenis aan de KUN. Hij is momenteel bezig met een proefschrift over Nederlanders in de Europese christen-democratie.

Stef Ketelaar (1975) is in februari 2001 afgestudeerd in de Nieuwste Geschiedenis aan de KUN. Zijn scriptie is een pershistorische verkenning van de houding van de Nederlandse socialisten ten aanzien van de monarchie.

Liesbeth Timmermans (1979) studeert sinds 1997 geschiedenis aan de KUN. Zij specialiseert zich in politieke geschiedenis

Auteursaanwijzingen

De redactie vraagt de auteurs van artikelen en andere kopij rekening te houden met onderstaande aanwijzingen, zodat de bijdragen zo snel mogelijk in de gewenste vorm geplaatst kunnen worden.

1. *Ex Tempore*. Verleden Tijdschrift Nijmegen ontvangt uw bijdrage bij voorkeur op diskette of als attachment per e-mail, opgemaakt in MS-Word of WordPerfect.
2. Een artikel omvat ongeveer 8000 woorden, een recensie ongeveer 1000 woorden.
3. Plaats in het notenapparaat na het nootnummer een tab en sluit de noot niet af met een harde return. Gebruik alleen voetnoten en voeg geen eigen voetnoot-opties toe. Wees spaarzaam met verklarende voetnoten.
4. Naar boeken wordt als volgt verwezen: R.R. Palmer en J. Colton, *A History of the Modern World* (New York/Toronto 1978⁵) 155-161.
Naar artikelen als volgt: A. Otten, 'Rationeel geweld voor God. Fundamentalisme in Egypte', *Ex Tempore*. Verleden Tijdschrift Nijmegen 19 (2000) 2, 3-15, aldaar 12.
Gebruik s.v.p. geen Romeinse cijfers om de jaargang aan te geven.
Naar artikelen in bundels en bronnen op CD-ROM als volgt: J.M.W. Binneveld, P.W. Klein en H.H. Vleesebeek, 'De groei van de welvaartsstaat', in: P.W. Klein (ed.), *Van stapelmarkt tot welvaartsstaat* (Rotterdam 1975) 109-134, aldaar 114.
Geef s.v.p. begin- en eindpagina aan en vermijd het gebruik van e.v(v). en dergelijke.
Naar zelfstandige web-, ftp- en gophersites als volgt: H. Termeer, *Faculteit der Letteren*, 26 april 2001, <<http://www.let.kun.nl/>>.
Naar webpagina's op grotere websites als volgt: M. Schoonheim, 'Spaghetti aio e oio', op: H. Termeer, *Faculteit der Letteren Home*, 26 april 2001, <<http://www.let.kun.nl/personeel/aiool/recept.html>>. Eindig s.v.p. altijd de pagina's met de juiste bestandsnaam óf met een schuine streep en let op hoofdlettergebruik.
Naar berichten op discussielijsten en in nieuwsgroepen als volgt: Marieke van Delft <Marieke.vanDelft@KB.NL>, 'Artikelen gevraagd', op: *Discussielijst van de Nederlandse Boekhistorische Vereniging* <NBV-L@NIC.SURFNET.NL>, 19 december 2000.
5. Gelieve voor de rubriek auteursgegevens de redactie te informeren over uw geboortejaar, huidige functie en eventueel afstudeerrichting en universiteit.
6. Gelieve in geval van een artikel een korte samenvatting (circa 150 woorden) van de inhoud mee te zenden voor de website van ET.VT <<http://www.kun.nl/extempore/>>.